НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 126 (17074)

2005 чылдың ноябрь 10, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 19.30
Садар өртээ – 3 рубль.

Байыр чедириишкини

НОЯБРЬ 10 — Милиция хүнү

Хүндүлүг милиция ажылдакчылары болгаш хоочуннар!

Тыва Республиканың Чазааның болгаш бодумнуң мурнумдан профессионал байырлалыңар— Милиция хүнү-биле Силерге изиг байыр чедирип тур мен.

Хоойлу-дүрүм камгалалынга бистиң республиканың иштики херектер органнарынга чаңгыс эвес салгалдың эрес-дидим кижилери ажылдап, кем-херек үүлгедиглери-биле демиселге хөй чылдарда төлептиг үлүүн киириштирип келгеннер, олар албан-хүлээлгезинге болгаш даңгыраанга шынчы болур чоруктуң үлегер-чижээ бооп чоруурлар.

Милиция хүнүн демдеглеп тура, бодунуң албан-хүлээлгезин төлептии-биле күүседип турар бедик мергежилдиг, амы-тынын артынга каггаш, кем-херек үүлгедикчилери-биле сегиржип алыышкынга тиилеп үнер, ат-алдарын бедик тудуп чоруур болгаш хууда корум-чуруму-биле үлегерлиг, туруштуг ажылдакчыларга чоргаарланыр бис. Ындыг ажылдакчылар бисте хөй. Олар бөгүнде республиканың иштики херектер органнарының кол даяныр күжү, идегели бооп турар.

Ажыы-биле чугаалаар болза, шиитпирлеттинмээн айтырыглар бисте ам-даа хөй: кем-херек үүлгедиишкиннериниң деңнели ам-даа бедик, арагалаашкын, алкоголизм-биле демисел, мал оорунуң, назы четпээннериниң хоойлу-дүрүм хажыдыышкыннарының болгаш өске-даа үүлдер талазы-биле айтырыглар хөй. Моон алгаш көөрге, силерниң мурнуңарда шиитпирлээри негеттинип турар улуг хемчээлдиг, нарын айтырыглар эвээш эвес-тир. Аңаа чедиишкин ажыл-херекти силерниң тода тургузуп алганыңардан байдалды дүрген, ханы анализтеп, боттуг шиитпирлерни хүлээп ап билириңерден дорт хамааржыр.

Милиция ажылдакчызы кижи албан-хүлээлгезин хөй чурттакчылыг хоорайда, кожуун төвүнде, ырак көдээ суурда-даа күүседип турар болза, ол чүүдаа мурнай чон дээш ажылдап турарын ханы билген турар ужурлуг. Силерниң ажылыңарга тоомча чок чорук, кижилерниң айтырыгларынга кичээнгей чок байдал кажан-даа турбас ужурлуг дээрзин ханы билип турарыңарга идегээр мен.

Иштики херектер органнарынга боттуг үнелел—хамаатыларның бүзүрели болур: ол – бүдүн яамыга болгаш ажылдакчы бүрүзүнге бүзүрел, идегел-биле илереттинер. Ол бүзүрелди үнелээр болгаш хүн бүрүнүң тодаргай ажыл-херээ-биле быжыглаар херек.

Байырлал-биле сагыш-сеткилдиң ханызындан ам база катап байыр чедирип тур мен. Ылаңгыя тыва милицияның чоргаарланып чорууру хоочуннарга мээң байырым онзагай.

Силерге болгаш силерниң чоок кижилериңерге үүгле экини күзедим.

Байырлал-биле, эргим өннүктер!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Хүндүлүг коллегалар, иштики херектер органнарының хоочуннары! Силерге профессионал байырлалыңар — Милиция хүнү-биле байыр чедирип тур мен!

Корум-чурум болгаш хоойлу-дүрүм сагылгазын камгалаары дээрге-ле, нарын, берге, харыысалгалыг болгаш ондактыг ажыл. Аңаа кижиниң мөзү-бүдүжүнүң эң дээре шынарлары — тура-сорук болгаш чымчак сеткил, херек апарза, амы-тынын харамнанмас эрес-дидим чорук херек. Милицейжи хептиг кижилерден кудумчуларда корум-чурум, республиканың чурттакчыларының айыыл чок чоруу болгаш кадыкшыл байлаа хамааржыр.

Албан-хүлээлгеңерге болгаш берген даңгыраңарга бердингениңер дээш четтирдим. Бедик мергежил, бүрүн бердиниишкин, серемчилел болгаш шиитпирлиг чорук — салым-чолун хоойлу-дүрүм камгалалы-биле холбаан кижилерниң ылгавыр демдээ болуп артар. Онза хүндүткелди аныяк салгалга бодунуң эгээртинмес арга-дуржулгазын дамчыдып берген хоочуннар чаалап алган.

Милиция хүнү бистиң чоок кижилеривистиң база байырлалы болур. Шагдаа ажылдакчыларының хөй-хөй бергелерлиг ажыл-ижинге чоок кижилериниң деткимчези кайы хире үнелиин болгаш чугулазын кижи бүрүзү билир. Ол бүгү дээш четтирдивис. Шагдаа ажылдакчыларынга болгаш оларның чоок кижилеринге, төрел-дөргүлүнге база хоочуннарга кан дег кадыкшылды, чаагай чорукту болгаш чедиишкинни күзедим!

Алексей КОРНЕЕВ,
ТР-ниң Иштики херектер сайыдының хүлээлгелерин күүседип турар милицияның полковниги.

Чазак Даргазынга ужуражылгалар

ПАРЛАМЕНТАРИЙЖИЛЕР-БИЛЕ

Дүүн ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак Улуг Хуралдың ийи палатазының удуртулгазы болгаш комитеттер даргалары-биле тус-тузунда ужурашкан, аңаа 2006 чылдың бюджединиң төлевилели-биле ажылдың чорудулгазының дугайында чугаалашкан.

Шериг-оол Дизижикович 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп республиканың-даа, ниитизи-биле бүдүн чурттуң-даа үш деңнелдиг бюджетче шилчип турары-биле холбаштыр келир чылгы бюджеттиң онзагайлыын демдеглээн. Бо чылдың октябрь 27-де республиканың келир чылгы бюджединиң төлевилелин Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынче чоргускан, ооң бүгү хемчээлдерин ТР-ниң Чазаа баш бурунгаар бүгү яамылар, ведомстволар, кожууннар болгаш чурттакчылыг черлер-биле дугуржуп, сүмелешкен. Ол ышкаш бюджет төлевилели-биле деңге парламентиге бюджетти үдеп чоруур 45 хоойлу төлевилелдерин дамчыткан. Ынчап кээрге, Улуг Хуралдың депутаттары бюджет чорудулгазының документилериниң бүгү дүрүүнүң таныжылгазы болгаш сайгарылгазы-биле холбашкан улуг хемчээлдиг ажылды чорудар ужурга таваржырлар.

Ол ышкаш депутаттарга №131 «Тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң күүселдези-биле холбаштыр Чазактың кылып чорудуп турар ажылдарының дугайында информацияны база дыңнаткан. Чоокта чаа муниципалдыг тургузуглар Чөвүлелиниң баштайгы съездизи болуп эрткен, аңаа боттуң акша-хөреңгилериниң күселі-биле ажылдаар Чөвүлелдиң даргазын болгаш секретариатты соңгаан. Оон аңгыда, кожуун, чурттакчылыг черлер деңнелиниң бүгү специалистерин өөреткен, ол ышкаш тус черниң бүгү депутаттарын, оларның саны 1100, өөредири база көрдүнүп турар. Өөредилгениң 72 шактыг программазын эрткен кижи бүрүзүнге хамаарышкан шынзылганы тыпсыр. Келир чылдың бюджединде тус чер бот-башкарылгазының кадрларының техниктиг чепселелинге акша-хөреңгилерни көрген, чүге дизе ажылга информастыг чаа технологияларны ажыглавайн ажылдаары кончуг берге.

Тус чер бот-башкарылга органнарынга чаартылгалар-биле холбаштыр 3876 нормативтиг эрге-хоойлу актыларын хүлээп алыр апаар, оларның 1147-зи кожууннарның, хоорайларның, чурттакчылыг черлериниң бюджеттеринге хамаарышкан. Ынчалзажок ындыг хөй санныг актыларны республика болгаш кожууннар солуннарынга парлаары болдунмас, ынчангаш документилериниң хөй кезээн хамаатыларның чыыштарын таварыштыр чонга чарлап, дыңнадыры эргежок чугула. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ажыл-иштиң ужукыдыы көзүлбес.

Республика бюджединиң хүлээп алыышкыны-биле холбаштыр тургузукчу езу-биле ажылдаарынга, чаа чылды чаа бюджет-биле уткуурунга идегеп турарын Чазак Даргазы илереткен.

Төлээлекчилер палатазының оралакчы даргазы Н.С. Германова болгаш Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М. Оюн боттарының эзлчээнде Чазак Даргазын келир чылдың бюджеди-биле ажылга холбашкан планнарның дугайында информацияны бергеннер. Ажылды удур-дедир чугаалажылга үндезилээр, дыка хөй айтырыгларны бюджеттиң бирги номчулгазынга чедирбейн шиитпирлээр дээрзин олар бүзүреткеннер. Хоойлужудулга палатазының удуртукчузу В.М. Оюн бюджет төлевилелиниң талазы-биле ажыл амдан тура эгелей бергенин дыңнаткан: депутаттар бюджетти өй-шаанда хүлээп алырының чугулазын билип турар, ынчангаш чамдык комитеттерге төлевилел баштайгы номчулганы эрткен болуп турар.

Бистиң корр.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭРГЕ-АЖЫКТАРЫН УДУРТУЛГА БОЛДУРАР

ТР-ниң Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак 2006 чылда республика бюджединиң төлевилелин Тыванын Саналга палатазының даргазы Валерий Салчак-биле сайгарып чугаалашкан. Ужуражылгага оон аңгыда экономика сайыды Галина Балакина, саң-хөө сайыдының оралакчылары Нина Салчак болгаш Любовь Анай-оол олар киржип, бюджеттиң орулгалар база чарыгдалдар кезээниң кол-кол статьялары-биле таныштырганнар.

Үш деңнелдиг бюджетче шилчилге-биле холбаштыр республиканың кол саң-хөө документизин хевирлеп тургузары-биле холбашкан ажылдың хемчээли канчаар-даа аажок улуг болганын Чазак Даргазы демдеглээн. Ындыг болзажок, ук ажылды чедиишкинниг чоруткан, бүгү кожууннар, чурттакчылыг черлер болгаш адырлар яамылары база ведомстволары-биле чөпшээрежилге-дугуржулганы чедип алган, тус чер бот-башкарылгазының дугайында федералдыг хоойлунуң күүселдези-биле холбашкан 40 ажыг хоойлу төлевилелдерин Тыванын парламентизинче киргген. Шериг-оол Ооржак келир чылын республика үш деңнелдиг бюджетче долузу-биле шилчип шыдаарынга идегелин илереткен, чүге дизе бо айтырыг талазы-биле белеткел бистиң республикада Сибирьниң чамдык регионнарындан бедик – ол дугайын Чита хоорайга болган зона хуралынга Россияның саң-хөө сайыды Алексей Кудрин демдеглээн. Ындыгдаа бол, бүрүн эргелериниң аңгылаашкынын бюджет харылзаа-хамаарылгазының киржикчи бүрүзүнүң шыдал-шинээн өөренип көрүп тургаш, кончуг оваарымчалыг чорудар. Эргежок чугула апарганда, ол азы бо объектилериниң ажаалда-тежээлдезин төлээледир, чижээлээрге, чурттакчылыг черлерге дамчыдып берген оруктарның ажаалда-тежээлдезин Тыванын орук агентилелинге төлээледир. Төлевилел езугаар келир чылын Тыванын бюджеди 7 миллиард 315 миллион рубль болур, ооң чедишпес кезээ 285 миллион рубль, ындыг үүл бюджет кодекизи-биле чөрүшпейн турар, боттуң орулгаларын барык 2 миллиард рубльге планнаан.

Үш деңнелдиг бюджетче шилчилгениң айтырыглары-биле холбашкан чамдык санал-оналдарны чугаалааш, Саналга палатазының даргазы Валерий Салчак республика бюджединиң кол-кол хемчээлдеринге улуг ажылдың чоруттунганын демдеглээн. Ноябрь 23-те республиканың кол саң-хөө документизин Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга бирги номчулгада сайгарып чугаалажыр. Чазак Даргазының демдеглээни-биле алырга, ону сайгарып чугаалажып турда политиктиг эрге-ажыктарның дугайында уттуптары база үүгле республиканың эрге-ажыктарын удуртулга болдурары эргежок чугула.

Бистиң корр.

ТР-ниң Чазааанда

ОЗАЛ-ОНДАККА ҮҮГЛЕ ЭЗИРИК ЧОЛААЧЫЛАР БУРУУЛУГ ЭВЕС

Ноябрь 8-те эрткен ТР-ниң Чазак Чөвүлелиниң хуралынга автооруктарга айыыл чок чоруктуң айтырыы — эң кол черни ээлээн айтырыгларның бирээзи болган.

Сес кижиниң амы-тынын алгаш барган Тес-Хемге болган озал-ондак үүгле ОШАЧКИ-ниң эвес, а ажыл-чорудулгазы ындыг тавырылгаларны болдурбазынга дорт-даа, доора-даа салдар чедирип болгу дег хөй-хөй албаннарның ажылында четпестерниң дугайында шыңгыы болгаш амыр эвес чугааны чорударынга чылдагаан болган. М-54 автооруктуң 968-ки километринге чык долу «Жигули» биле аар чүүк машиназының үскүлежиишкининге чедирген байдалдарны анализтеп көөрге, октябрь 22-ниң хүнүнде оларның кайызы-даа болур-чогуур ажылдаваанын көргүскен.

(Уланчызы 2-ги арында).

ОЗАЛ-ОНДАККА ЧҮГЛЕ ЭЗИРИК ЧОЛААЧЫЛАР БУРУУЛУГ ЭВЕС

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Өлген кижилерниң чораан болгаш ээп кел чытканы — кудадан-даа эгелээр болзувусса, ук езулал-байырлал көдээ чагырганың талазындан контрольга алдынмаан деп чүүл дораан көстүп келир. Ак-Эрик ышкаш бичии сууржугашка ындыг байырлалдың ужур-утказын тайылбырлааш-даа канчаар – ол дээрге хөйнүң калбаа-биле хөглээшкинидир. Ооң кадында бо куда-биле ийи, элээриниң талазы-биле оон дээредевес, езулал база капсырлашкан. Чүгле орукка айыыл чок чорукту эвес, а ниитиниң корум-чурумун тудары-биле безин тус черниң эрге-чагыргазы, район звенозу-биле кады, бо хүннерде ук суурже онза кичээнгейни углаар хүлээлгелиг турганнар-дыр. Херек апарза – участок төлээзинге дуза кадары-биле ИХК-ниң штадындан милицияның немелде нарядын-даа чоргузар ужурлуг. Азы корум-чурум камгалалын улусчу дружинаның күжү-биле-даа организастаар турган.

Ынчалзажок Ак-Эриктиң тус чер бот-башкарылгазының органнары хөглээшкинге Культура бажыңын тускайлап бергеш, ооң-биле кызыгаарланып кааннар. Боттары база аңаа киришкеннер. Участок төлээзи-биле кады. Олардың үзел-бодалы-биле алырга, өске арткан чүүлдер куданың организакчыларының болгаш аалчыларның арын-нүүрүнге артар амы-хууның херээ болуп турар. Мону база чеже-даа ол боттуг эвес болза, кичээнгейден ап каап болбас. Езулалдың ээлери база чүгле эзиртир суксуннуң болгаш столдарда аъш-чемниң хемчээлиниң дугайында эвес, а хамык чүүлдү баш удур көрген турары чөп болбайн аан. Чалатканнарның байдалын хайгаарап турган болза, эзирик чолаачыны кайын-на руль артынга олурту бээр чүве деп.

Ынчалзажок, кажан чугаа ниитизи-биле айыыл чок чорук системазының дугайында чоруп турда, кым-бир кижиниң амы-хууда харыысалгазынга болгаш медерелдиинге ынаныры – идегел чок херек. Маңаа хууда кижилерниң хөделиишкиннери эвес, а хемчеглер системазы, сонуургалдыг албаннарның хөделиишкиннериниң ыяк кылдыр тургустунган механизми ажылдаар ужурлуг. Чогумна ынчангаш Тес-Хемге болган орук озал-ондааның сайгарылгазы амы-хууда таварылганың иштинден дашкаарлап, тус чер бот-башкарылга органнарының-даа, ниитизи-биле республика ИХЯ-зының болгаш ОШАЧКИ-ниң системазында-даа шыңгыы четпестерни илереткен. Тыва Республиканың Чазак Даргазының август 5-те Кыйгырыында айыттынган орук озал-ондаан болдурбазының талазы-биле хемчеглерни күүседири-биле кожууннарда херек кырында чүү-даа кылдынмааны илерээн.

Чагырга черлеринде кадрларның үнер-кирер чоруунуң бедик болганы-биле, ажылды чорудуп-даа турар болза, ону системажытпаан, дес-дараалаштырбаан болуп турар. Кадрларның ажылга ызырынмастаанының ужун, муниципалитеттериниң дыка хөй албан-хаакчылары ажыл кылбастаан, чок-ла болза бюллетеньниң артынга чаштынып алгаш ажылче үнместээн. Бир кожуннуң чагырга даргазының оралакчызы ажыл кылып шыдаар шинээн чидиргениниң ужун ажылче 165 хонук үнмээн болган — өскээр чугаалааргa, бир эвес ооң чылда алыр шөлээзиниң 50 хонуун маңаа кадыптар чүве болза, ол кижи барык-ла ажылга көзүлбээн ышкажыл. Ук дарга бичежек участокту эвес, а бүдүн кожуннуң амыдырал хандырылгазын харыылап турар кижи дээрзин маңаа айтып каалы. Байдал мындыг турда кандыг ындыг түннелдер дугайында чугаа турар боорул?

Иштики херектер ведомствозу оруктарга айыыл чок чорук талазы-биле ажылдың байдалы дээш чидиг шүгүмчүлелге таварышкан. 16 кижи өлген база 12 кижи балыгбышкын алган 10 улуг орук озал-ондаанга буруулуг кижилерниң санында ооң ажылдакчыларының бары база кичээндиригни болдуруп турар. Чазактың Чөвүлелиниң хуралынга агартынып тура, иштики херектер сайыдының оралакчызы В. Байкара ОШАЧКИ-ниң районнарда килдистериниң материал-техниктиг баазазының кошкаанга сылдаглаан. Шынап-ла, инспекторларның чепсеглели езулуг кээргенчиг. 19 килдистиң 9-унда инспекторларда бүгү-ле бар чүүл – шокар ыяш. Чадаг автоинспектор – ол дээрге кижи дыңнаваан чүүл дээрзи-биле чөпшээ-режир боор силер. Ол дээш чамдык албан-дужаал эдилээн шагдаа ажылдакчылары ИХЯ-ның коллегиязының шиитпири-биле сагылга-чурум хемчээнге онаашканнар.

Тес-Хемге болган озал-ондак муниципалдыг эрге-чагыргада кадрларның эде-хере тыртыышкынын база болдурган. Бодунуң албан-дужаалындан Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы В.Д. Кылан-оол чоруткан. Кожуун чагыргазының коллегиязының шиитпири-биле суур чагыргазының даргазы З.Н. Матпааргыны корум-чурум үрээшкиннерин, кем-херек үүлгедиишкиннерин болгаш орук-озал ондаан болдурбазы-биле хемчеглер албааны дээш ээлеп турганы албан-дужаалындан хостаан. Оон-даа өске организастыг түүнелдерни ам-даа үндүрери чадавас. Чижек кылдыр алырга, Тес-Хем ИХК-зиниң начальниги М.В. Дандарга хамаарыштыр ИХЯ-ның колегиязының чарлааны кеземчеге Чазак таарзынмайн турар. ТР-ниң Чазак Чөвүлелиниң хуралынга ону шыңгырады эде көөрүн саналдаан.

Чүгле чаңгыс кеземчелер дузазы-биле айтырыгны шиитпирлээри болдунмас болбайн аан. Ынчангаш харыысалгалыг бүгү ведомстоваларга болгаш албаннарга Чазак Чөвүлелиниң доктаалы-биле автоорук-тарга айыыл чок чорукту хандырарының талазы-биле тодаргай хемчеглерни дааскан. Айыттынган хемчеглерниң күүселдезин Чазак бир ай болгаш хынаар деп турар. Бодавыже, бо удаада айтырыгны элээн калбарты салыры чугаажок. Бирээде, тус чер чагыргаларының бүгү баштыңнары болгаш яамыларның база ведомстволарның удуртукчулары киржир Чазактын калбак хуралынга. Ийиде, сайгарылгаже чүгле орук шимчээшкининиң айтырыглары эвес, а оруктарның айтырыы база кирер, оларның шынары бөгүн кончуг кудуку деңнелде болгаш эзирик чолаачыларның соон дарый орук озал-ондааның кол чылдагаан-нарының бирээзи болуп турар.

Боттуң инф.

Паротурбинная, 17«а» бажыңга болган өрт халавының бир чылынга

МАТЕРИАЛДЫГ БОЛГАШ МОРАЛЬДЫГ ДЕТКИМЧЕНИ КӨРГҮСКЕН

Бир чыл бурунгаар, ноябрь 9-тан 10-че дүнезинде Кызыл хоорайның Паротурбинная,17 «а» ниити чурттал-га бажыңынга коргунчуг айыыл-халап болган, ону ам-даа республиканың чурттакчылары чүрээниң ханызындан кээргел-биле сактып чоруур. Ийи каът ыяш бажың бүрүнү-биле өрттенген, отка 26 кижи өрттенип өлген, 221 кижи когараан. Өрттүң чедирген когаралын узуткаары-биле Тыва Республиканың Чазаандан болгаш Кызыл хоорайның чагыргазындан кады тургустунган комиссияны тургускан, айыыл-халапка таварышкан кижилерни сөөлгү орукче үдээрин организастаар болгаш качыгдаан кижилерге материалдыг болгаш моральдыг дуза чедирер талазы-биле күрүне комиссиязын тургускан турган.

Чүс ажыг кижи чурттап орган оран-савазын, идик-хептен болгаш өске-даа эргежок чугула чүүлдерин ышкынган. ТР-ниң прокуратуразының тургускан даңзызын езугаар 221 кижини когараан деп санаан, ооң иштинде назы четпээн бичии уруглар — 82, квартираның саны — 41.

Бо чылдың октябрь 3-те Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга болган хуралга ТР-ниң Чазааның болгаш Кызыл хоорай чагыргазының Паротурбинная,17 «а» ниити чурттал-га бажыңынга болган айыыл-халаптыг өрттүң чедирген уржуктарын чайладыр талазы-биле кылдынган ажылдарның түннелин үндүрүп, кады кылып чорудар хемчеглерниң планын хүлээп алган.

Халапка таварышкан кижилерге дузалаар талазы-биле Чазак комиссиязы болдунар-ла чүүлдерни кылганын демдеглээри чугула. Республиканың Чазаа 170 улуг назылыг кижилерге 15 муң рубльдиң, 18 хар четпээн уруглар-га 10 муң рубльдиң материалдыг дузазын чедирген.

Кызыл хоорай чагыргазының ТР-ниң ИХЯ-ның паспорт-виза албаны-биле болгаш ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектериниң талазы-биле эргелелиниң кады киргени 41 квартирага 133 хамаатыларның чурттап турган даңзызын бадылаан болгаш Чазак доктаалы-биле күрүнеиң чурттал-га сертификадын алганнар. Тыва Республиканың Чазааның дилээ-биле Россия Федерациязының Чазаа 41 чурттал-га сертификадын болгаш 2050 млн. рубльди тускайлап берген, чидирген өнчүзүнүң эгидери-биле когараан өг-бүле бүрүзүнге 50 муң рубльдиң материалдыг дузаламчызын берген.

Чурттаар оран-сава-биле хандырарының айтырыын шиитпирлээн: Хоочуннар бажыңының немелде тудуунга түр када чурттап турган 27 өг-бүле, чазын Бүрен кудумчузунда туттунган чаа бажыңче көже бергеннер. Арткан 14 өг-бүле ийи дугаар рыноктан чурттаар оран-саваны садып алган.

Паротурбинная, 17 «а» ниити чурттал-га бажыңынга аренда үндезининге чурттап турган 6 өг-бүлеге моон соңгаар чурттаар оран-сава айтырыын шиитпирлеп бээри-биле ТР-ниң Чазаанче киирген.

Өрт болган соон дарый, когараан кижилерге материалдыг дузаламчы чедирер талазы-биле фондуну тургускан. 2004 чылдың ноябрь 24-тен эгелээш, фондуже чурттакчы чоннуң эки тура-биле өргээн акша-хөреңгизин таарыштырар талазы-биле комиссияны тургускан. Ниитизи-биле фондуже 4 428 843,8 рубль кирген, когараан кижилерге дузалаар дээш ону долузу-биле чарыгдаан, ооң иштинде аъш-чемге — 820935 рубльди; эт-сеп болгаш орун-дөжек херексели садарынга — 456010; культурлуг хемчеглер болгаш уруглар-ны дыштанды-рары-биле реабилитация путевказы садарынга — 124156 рубльди болгаш оон-даа өске үүлдерниң чарыгдалдарынга үндүрген.

Хоочуннар бажыңының немелде тудуунга чурттап турган когараан кижилерниң шуптузунга эт-септи, орун-дөжектиң дериглерин, соңга пөстерин, электрилиг плиталарны, аяк-саваны болгаш оон-даа өске үүлдерни садып берген. Оларның 6 ай иштинде халас чемненирин организастаан. Чеди ай иштинде Хоочуннар бажыңынга чурттааны дээш электри энергиязының болгаш коммунал ачы-дузазының төлевирин төлээн. Өрт болган соонда кандыг-бир чылдагаан-биле кол даңзыже кирбейн барган 22 когараан кижилерге 10 болгаш 15 муң рубльдиң материалдыг дузаламчызын көргүскен.

Чамдык кижилерниң чурттал-га сертификады 300 муң рубль четпейн барган 9 өг-бүлеге 12 муң рубльдиң болгаш 5 өг-бүлеге 36 муң рубльдиң акша-хөреңгизин тускайлап берген. Өрттенген бажыңның ээлеринден чурттаар оран-саваны арендалап алгаш чурттап турган 6 өг-бүлеге мебель садып алыры-биле 50 муң рубльди үндүрүп берген. Шупту когараан кижилерниң билдириишкиннерин өөренип көрген болгаш хандырган.

ТР-ниң Чазааның Даргазының даалгазы-биле 2004 чылдың октябрьдан 2005 чылдың октябрьга чедир Паротурбинная кудумчузунда хөй-ниитиниң чурттал-га бажыңнарында кем-херек үүлгедиглериниң анализин белеткээн. Бо үениң иштинде Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң учедунда турар кижилер-биле доктаамал ажылды чорудуп турган. Бүзүрел чок кижилерни доктаамал хынап турган, ооң иштинде 12 шииттирип чораннарны, 25 өг-бүлеге чогушкырыш үндүрер кижилерни,19 арагачыларны ада-ие эргезин казыыр дугайында 3 материалды назы четпээннер херектериниң талазы-биле комиссияже чоруткан. Рейд хемчегленниң үезинде инспекторлар уруглар-ын өөредир болгаш кижизидер талазы-биле хүлээлгезин чедир күүсетпейн турар болгаш доктаамал арагалап турар 4 ада-иени учетка тургускан.

Паротурбинная, 7, 19, 19 «а», ниити чурттал-га бажыңнарында чурттап турар өг-бүлелерниң 25 уруглары чайгы дыштанылга сезонунуң дургузунда школа чанында лагерьге дыштанганнар. И.Ярыгин аттыг спорткомплекстиң чанында күш-ажыл лагеринге 10 назы четпээннерни тургускан.

«Всеобуч» операцияны ажылдап чорудуп тургаш, Паротурбинная кудумчузунда бажыңнарны квартиралар аайы-биле кезип хынаан, школада өөренип турар өөреникчилерниң даңзызын тургускан, кичээлден дашкаар үеде чүү кылып турарын хынаан. Ниитизи-биле школаларда 138 өөреникчилер өөренип турар, олар колдуунда №12 школаның өөреникчилери. Чединмес хандырылгалыг өг-бүлелерниң өөреникчилеринге идик-хеп болгаш өөредилге херекселдериниң талазы-биле материалдыг дузаны чедирген.

Паротурбинная кудумчузунда коридор хевирлиг чурттал-га бажыңнарынга одалга сезонунуң бетинде ниити тудуг, электри монтаж болгаш санитар-техниктиг ажылдарны кылып чоруткан. Чижээлээрге, бажыңнарга болгаш ниити ажыглап турар черлерге соңга рамаларын тургускан, 6 чаа кирер эжиктерни тургускан болгаш турган 4 эжиктерни септеп кылган. 195 погон/метр кабельди солаан, ниити ажыглап турар черлерге чырыкты, лампаларны, квартира бүрүзүнге электри камгалалын, электри чырыын өжүрер, кыпсыр розеткаларын бүрүнү-биле солаан. Өрт хайгаарал албанының бижимел дыңнадыы езугаар өрт камгалалының септелгезин чоруткан болгаш 10 хаар-жактарны элезин-биле долдурган, даштындан кирер эжиктиң люгун шоочалаан, ол шоочаның дүлгүүрү кайы бажыңда турарын бижээш, азып каан. Чурттакчылардан 4-6 кижиден эки туранын өрт дружиналарын тургускан. Өрттүң айыыл чок чоруунуң чурумун сагыыры-биле 288 чурттакчыларга инструкцияны таныштыргаш, адын салдырган. Чурттакчы бүрүзүнге өрт болу берген таварылгада канчаар хөделириниң талазы-биле тайылбыр ажылын чоруткан, бижимел дыңнадыгларны берген. Дүвүрээзин байдалының медээзи-биле чурттакчыларны өскээр көжүреринiң 7 практиктиг өөредилгезин эрттирген.

Өрт албанының сүмелээнин езугаар квартира ээлери-биле соңганы дуй быжыглап алган решеткаларны, ажыттынып-хагдынып турар решеткалар-биле солуурунуң талазы-биле тайылбыр ажылын чорудуп турар, ооң-биле чергелештир квартира иштинде электри четкилериниң болгаш дериг-хереке-лдериниң септелгезиниң дугайында октябрь айда хөй-ниитиниң чурттал-га бажыңнарының девискээринге санитарлыг ашталганы чоруткан болгаш өрттенген бажыңның девискээрин база аштаан.

Кызыл хоорайның мэриниң айтыышкыны-биле корум-чурумну хандырар болгаш чурттал-га субсидиязын долдурар, өрттүң айыыл чок чоруунуң чурумун сагыырының тайылбыр ажылын чорудар талазы-биле коммунал бүдүрүлгелериниң харыысалгалыг ажылдакчыларындан ажылчын бөлүктү тургускан.

Кызыл хоорайның мэри Д.К. Донгак, сайыттар С.А. Барыбин, А.Т. Конгар, А.М. Корнеева болгаш өске-даа харыысалгалыг ажылдакчылар өрт үезинде когараан кижилер-биле ужуражыышкынны организастаарын ТР-ниң Чазак Даргазы сүмелээн. Ооң-биле чергелештир Паротурбинная, 17 «а» бажыңга халаптыг өрт үезинде өлген кижилерниң бир чылынга хөлбаштыр кажыдалдың митингизин эрттирер.

Бистиң корр.

НОЯБРЬ 10 — Милиция хүнү

«Шынның» айтырыы

«МЭЭҢ МИЛИЦИЯМ МЕНИ КАМГАЛАП ТУРАР БЕ?»

«Шагдаа ажылдакчылары силерге берге байдалда дузалаан таварылга турган бе?» деп айтырыгларга хоорайның чамдык чурттакчылары мындыг харыыларны берген.

Нина Ивановна, пенсионер:

— Чоокта чаа диш поликлиниказынга эмнедириниң талонун оочурлап алыр дээш, бажыңымдан даң бажында үнүпкен мен. Көдээ ажыл-агый техникумунуң ниити чурттарга бажыңынче чоокшулап кел чорааш, ооң чадазының кырында мындыг эрте 2 оол турарын элдепсинип көрген мен. Олар удаваанда мээң соомдан кылаштажыпкан. Театр дужунга келиримге, оларның бирээзи маннап келгеш, сумкамның тудазындан сегирип алган. Өскези мени ойтур идипкеш, теп тургаш, сумкамны ушта соп алгаш, ыңай болган. Мээң алгы-кышкымны Чазак бажыңынга дежурныйлап турган шагдаа ажылдакчызы дыннап каапкаш, келгеш дуза кадып, хоорайның ИХЭ-зинче кем-херек үүлгединиң дугайында дамчыдыпкан соонда, 5 хире минута эрткенде автопатруль шагдаалары чедип келген.

Олар чоок-кавы черлерни дилеп тургаш, 19-20 харлыг ийи оолду туткан, мээң сумкамны эгидип берген. Аңаа 220 рубль, соттуг телефон чораан.

Саяна Ооржак, Кызылдың Каа-Хем, 2 бажыңының чурттакчызы:

— Бистиң парк аксында бажың чоогунга, ылаңгыя часкы-чайгы үеде дыка хөй эзирик улус чыглыр. Бичии уруг-дарыг даштыгаа ойнаары безин айыылдыг. А кыжын эрте караңгылаар үеде чанары коргунчуг апаар. Сөөлгү үеде ол кезек черни шагдаа ажылдакчылары доктаамал хайгаарап турары кончуг эки деп санаар мен. Ам харын-даа кайы хамаанчок эзирик-элээр улус чыылбастай бергенин эскерер-дир мен.

Орлан Монгуш, студент:

— Ниитилелге корум-чурум тудар апаар, оон башка мынча хөй кижини канчаптар сен. Корум-чурум чок чүве болза, кижиниң айыыл чок байдалдыг чоруур аргазы чок болур апаар-дыр. Артында сөөлгү үеде чурум чок кижилер көвүдээн, бичии-ле бош чүве болза, алыксаар-чиксээр, харын күш-биле хунаар. Шагдаа ажылдакчылары херек деп санаар мен.

Орай кежээ чамдык таварылгаларда шагдаа ажылдакчылары кижиге дузалап турар болбайн канчаар, ынчалза-даа кижилер-биле чугаалажып билбес, каржыдошкун ажылдакчылар турар, ындыглар өскелериң чаагай адын базып турар деп санаар мен. Шын дээш туржуп билир, чөптүг шагдаалар хөй турарын күзээр-дир мен.

Аржаана Куулар:

— Ийе, турган. Бир кежээ бажыңывыстың эжииниң дээгин дээктеп албайн удуй берген болган бис. Удуп чыдырывыста 3-4 эзирик оол херимниң дээгин ажыдып алгаш кирип келген. Олар кылымал боо-биле бисти коргудуп тургаш, телевизор, магнитофон, кышкы идик-хеп аймаан чыып алгаш, бисти даштывыстан дээктеп каан. Арай деп үнүп келгеш дораан хоорайның иштики херектер эргелелинге дыннаткан бис. Ийи шак хире болганда, бистиң эт-севивис, идик-хевивис тыпты берген болган.

Шагдаалар бистиң бажыңывыстан ырак эвес, бир кудумчу кежилдир белдир чоогунга чорааш, ол чоок-кавыда шимээн үнүп турарын дыннап каан. Бир бажыңның түр чурттаар чадырында хөй оолдар арагалап турган. Оон шоодайларда чүгле бистиң эвес, өске-даа эт-сеп, идик-хепти тыпкан.

Бугаров Чымба, пенсионер:

— Мен 4 оолдуг, 6 кыстыг мен. Эрткен чылын өөм ишти-биле ургларывыс чоогунче көжүп, мал-маганывысты хоорай чоогунче бээрлеткен бис. Сөөлгү үеде мал кадарары берге болгаш кончуг айыылдыг апарганы чажыт эвес-ле болгай. Малды карак салбайн кадарганы-ла дээре, ол хирезинде-ле оорлаар. Көдээ чоннуң каш малының өспези-даа ында, бис каш-даа мал оорлаттывыс. Бо айның эгезинде 7 боданы оорлаан. Баштай оолдарым аай-дедир дилеп халышканнар. Оон 8 шак хире болганда, милицияже дыннаттывыс. Ам малдар тывылган, оларны тыварынга милицияның Ричард дээр овчарка ыды улуг дузалаан-дыр.

Алена Оюн:

— Чайын бир байыр-дой чорааш, шала орайтай бергенде өөм ээзи-биле чаныып бар чораан бис. Чанывыстан эртип чыткан 3-4 хире эзирик оолдар бисти дозуп алгаш, ол-бо сөглеп, ойтур-дүйтүр идип, шашкылап эгелээн. Бирээзи мени шеле соптарга, кээп дүшкеш, олардан арай деп ырап алгаш, соттуг телефон-биле милицияже дыннадып четтигипкен мен. Шагдаа ажылдакчылары дораан кээр апарган чорду, ооң ачызында амы-тынныг арттывыс, шагдааларга четтирдивис.

Ч.САТ белеткээн.

Чечен Республикада дайынчылардан байыр

Сентябрь айда Соңгу Кавказче Тывадан 40 ОМОН дайынчылары аттанып кан. Оларның 10-у ИХЯ-ның аңгы-аңгы специалистери. Дайынчылар баргаш, Ханты-Манды омончуларын солуп, Грозныйның Октябрьский районунда турумчуп ажылдап турар. Бо барган бөлүктүң командири — майор Владимир Владимирович Бондарев. Олар 180 хонар.

Тыванын ОМОН отрядының дайынчыларын Россияның ИХЯ-ның баштаар чери каш удаа демдеглеп, оларның сагылга-чурумнуун, даалгазынга бердингенин, төлептиин үнелеп келген. Тыва омончуларга тус черниң чурттакчыларының хамаарылгазы база чоок дээрзин Соңгу Кавказче каш катап барып, албан хүлээлгезин күүседип каапкан оолдар чугаалап турар. Оларны төп радио, телевидениеге дамчыдып турганын номчукчулар база сактыр боор.

Ам бо үеде бистиң дайынчыларывыс Грозный хоорайже кирер кол орукта 30 дугаар блок-постуда хүнде-ле муң ажыг машинатехниканы аай-дедир хынап эрттирип турар. Ооң-биле чергелештир паспорттар учедун чорудар, чиде берген машиналарны дилеп тывар ажылдарны чорудар хүлээлгелиг. Амгы үеде ында тус черниң милициязы, прокуратуразы дээш, өске-даа структурлуг органнар ажылдап эгелеп турар, тыва омончулар олар-биле деңге ажылдап, корум-чурумну тударынга улуг дузаны чедирип турар.

Сөөлгү үеде дайын доозулгандаа болза, артып калган эрги мина, бомба, снарядтарга чурттакчы чон, чаш уруг-дарыг азы мал-маган душ бооп таварышкаш, бо-ла частыр таварылгалар туруп келир. Ынчангаш оларга омончулар дуза чедирип, ол ок-боону, частыр бүдүмелдерни арыглажырынга боттуг дузаны чедирип турар.

Аңаа барып ажылдап турган оолдарның чамдык эскериглерин номчукчуларга таныштырза, артык эвес боор деп бодаар-дыр мен. Бистиң тыва чонувустуң аразында нептерээн арагалаашкын, ооң түннелинде алгыш-чогуш, шош-содаа кылыр чоруктар хөйү-биле болуп турар болза, чечен чонда оор-сук, ашак-кадай аразынга алгыш-чогуш, уруг-дарыынга хол дээп, оларны эттээр чоруктар шуут чок, ындыг үүлдер шаандан тура туруп көрбээн деп бодап кээрге, адаарганчыг. Аңаа көөрде, бистиң аныяктар улуг улус-биле деңге таакпылап, арагалап турар, ол черниң аныяк улузу таакпылаарда безин улуг улустан шала ажытталдыр туруп алыр чаңчылдыг. Бо үүл оларның шагдан тура езу-чурумунда база үдүлгезинде деп бис ынчаар билип турар бис. Бистиң, тыва чоннуң өгбелери база чаагай чаңчылдарны биске арттырган болгай, оларны сагып көрзүвүссе кандыгыл деп кыйгырыгны салыксаар бис.

Бо чылын Чечняже чорааш келгеш, катап база сургакчылап чорупкан дайынчылар бистиң аравыста бар. Оларның чижээнге Владик Чамзыны, Игорь Дагбаны, Аңчы Ооржакты болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Омончуларның аразында сураглыг спортчу, херээжен дайынчы Долаана Куулар ам Чечняже ийи дугаар чорупканы ол. Сургакчылап чорупкан эштеривис бо хүннерде Чечен Улус Республиказындан Россияның Милиция хүнү таварыштыр Тывада бүгү эш-өөрлерингe, милиция ажылдакчыларынга байыр чедирбишаан, бодунга бердинген дайынчы даалгаларын төлептии-биле күүседирин даңгыраглап турарын дамчыткан. Эш-өөрүвүске катчып, чонувустуң амыр-дыжы дээш дүнхүн чок кады ажылдап турар эш-өөрүвүске Милиция хүнүн таварыштыр байырны чедирип, моондаа соңгаар ажыл-ижинге бүгү-ле экини күзедивис.

Сергей ТУВАК,
ОМОН дайынчызы, улуг прапорщик.

Бедик шаңналдар-биле!

Тыва Республиканың иштики херектер органнарының ажылдакчыларын шаңнаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Хөй-ниитиниң корум-чурумун болгаш хоойлу-дүрүм быжыглаарынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының кадрлар эргелелиниң кол специализи **Виктор Терентьевич Черкашинни** шаңнаар.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Барыын-Хемчик кожууннуң иштики херектер килдизиниң начальниги **Алексей Докпай-оолович Хомушкуга** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандырар милицияның онза даалгалар талазы-биле улуг инспектору **Шончалай Дапытовна Салчакты;**

Каа-Хем кожууннуң иштики херектер килдизиниң таңныыл-конвой албанының шагдаазы **Геннадий Сергеевич Салчакты** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай. 2005 чылдың ноябрь 9, № 240.

Изии-биле истеп тодарадыр сорулгалыг

Барыын-Хемчик кожууннуң девискээри 6308,35 муң дөрбелчин километр, чурттакчы чонунуң саны — 12,932 кижи. Қожуун 9 суурга чардынган.

Эрткен 9 айларның иштинде кем-херек үүлгедиишкиннериниң талазы-биле сан-чурагайлардан алгаш көөрге, кижиниң амытынынга четкен — 10, кадыкшылга аар кемдээшкин чедирген — 63, аар кемдээшкин алганындан амытынындан чарылган — 2, күштеп-күчүлээн — 8 кем-херек үүлгедиишкиннери демдеглеттинген.

ИХК-де криминалдыг милиция ажылдакчыларының кол сорулгазы — кем-херек үүлгедиглерин изии-биле истеп тодараткаш, кем-херек үүлгедикчилерин тудуп, оларны истелге органнарынче дамчыдары болур. Оларның аарберге бачым ажыл-ижинден чижектерни киирип болур. Чижээ, август 20-ниң дүнекиниң 2 шакта Кызыл хоорайның чурттакчызы С.Тесада Кызыл-Мажалык суурнуң Пролетарская кудумчузунуң № 11 бажыңының чанынга кылаштап бар чорда, ону хенертен азыг черден таныыазы кижи тудуп алгаш, эзн черже күш-биле сөөртүп аппаргаш, күштеп-күчүлээн. ИХК-ниң оперативтиг төлээзи Руслан Ооржактың шалыпкын ажылдаанының түннелинде, кем-херек үүлгедиишкининге каразыттырган Кызыл-Мажалык суурнуң 1984 чылда төрүттүнген чурттакчызы А.Монгуш туттурган.

Барыын-Хемчик кожууннуң ИХК-ниң шагдаа ажылдакчызы Р.Д.Ооржак милицияның ортумак школазын дооскан соонда, оперативтиг төлээ болуп ажылдап эгелээн. Ол ажыл-ижинге бердинип, эртем-билиин бедидип ажылдап келгениниң түннелинде, иштики херектер килдизиниң шаңнал-макталдарын чаңгыс эвес удаа ап келген.

Сентябрь 26. Аяңгаты суурнуң Урожайная кудумчузунда бажыңда өлген кижиниң мөчүзү чыдар деп дыннадыг Барыын-Хемчик кожууннуң ИХК-ниң дежурный кезээнге телефон дамчыштыр келген. Оперативтиг бөлүк ажылдакчылары прокуратура истекчилери-биле кады кем-херек болган черже үнгениниң түннелинде билдингени болза, эзирик байдалдыг К.Монгуш биле Р.Монгуштуң аразынга маргылдаалыг байдал тургустунуп келгениниң соонда, Р.Монгуш сагыштыы-биле кемдээшкин чедирери-биле К.Монгуштуң оң талакы хөрек талазынче бижек-биле шашкан. Когараан кижи ол-ла черге амытынындан чарылган. Криминалдыг милиция даргазы Владимир Чечек-оолович Донгактың удуртулгазы-биле шагдааларның оперативтиг ажылының түннелинде, кем-херек үүлгедикчизи 2 хонганда милиция черинге боду чедип келген.

Милицияның майору Ч.Э. Донгак иштики херектер органында экономиктиг кем-херек тодарадыр оперативтиг төлээ болуп, 1994 чылда ажылдап эгелээн. Ажылдап келген үеринде хөй-ле кем-херек үүлгедиглерин ажыдып, ажыл-ижинге ак сеткилдиг бердинип, криминалдыг милицияның даргазынга чедир депшиткен. Ооң ажыл-ижин ИХЯ-ның удуртулгазы каш удаа үнелеп, хүндүлел бижиктер, орден-медальдар-биле шаңнап келген.

Милиция ажылдакчыларының дүн-хүн чок күш-ажылының түннелинде, чурттакчы чонувус амыр-шөлээн чурттап турар болгай. Милиция ажылдакчыларының байырлалын таварыштыр кады ажылдап чоруур эш-өөрүмге ак орукту, амыдыралчурттарга кан дег кадыкшылды, аас-кежикти күзедим.

Борис ООРЖАК,
Барыын-Хемчиктиң кожууннуң ИХК-ниң участок төлээзи.

Чуруктарны В.Балчий-оолдуң архивинден алган.

КЕНЕН СЕТКИЛДИҢ ТҮҢНЕЛИ –

Мооң мурнунда чылдарга бодаарга, сөөлгү үеде чоннуң амыдыралчуртталгазының деңнели бедип, машина-балгаттыг улустуң саны көвүдээн. Ол дыка эки болбайн аан, ынчалза-даа ол машина-балгаттың чолаачыларының база чадаг кижилерниң орук шимчээшкининиң дүрүмнерин сагывайн турарындан сөөлгү үеде орук озал-ондааның көвүдээнин билир бис. Орукту дүрген кеже халый бээримге азы ийи, үш дашка ижиптеримге ажырбас боор деп бодаан кенен сеткилдиң уржуундан болган орук озал-ондактарынга чеже кижи амы-тынындан чарлып, бертик-межел артып турарын чугаалааш-даа канчаар...

Тыва Республикада Күрүнениң автоорук эргелелиниң удуртукчузу Николай Климентьевич БАЛУЕВ-биле орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунга хамаарыштыр чугаалаштым.

— Николай Климентьевич, силерниң эргелелдиң ажылы-биле номчукчуларны таныштырып көрүңерем, республикада орук озал-ондактарының болуп турар кол чылдагааннары чүде ирги?

— 2005 чылдың тос айында пассажирлер аргыштырылгазы кылыр лицензиялыг транспорт чолаачыларының буруузу-биле (автобустар чолаачыларының) 5 орук озал-ондаа болган. Ооң түңнелинде, 31 кижи кемдээн, амы-тынындан чарылган улус чок. Чүүк сөөртүр болгаш чиик автомобиль транспортунга озал-ондак болбаан.

Эргелел орук озал-ондаа кылган аргыштырылга кылыр лицензиялыг улустарга пландан дашкаар хыналдаларны база чорудуп турар. 4 кижиниң пассажирлер аргыштырылгазының транспорт хоойлудүрүмүн каржызы-биле хажыдып турары илерээн. Хыналданың түңнелинде, ол улусту административтиг харыысалгага онааган, ийи кижиниң лицензиязының күжүн 6 ай иштинде, бир кижиниң 3 ай иштинде ара соксаткан. Орук озал-ондаанга таварышкан улустуң санының хенертен өзе берген чылдагааны — Кызылдың «Пассажирлер АТБ»-зинге хамааржыр «TRAHSSTAR» деп автобустуң чайылганының (23 кижи бертинген) түңнели. Эргелел ол орук озал-ондаанга хамаарыштыр эксперт комиссиязының түңнелин бо чоокта чаа алган, ында айытканы болза, озал-ондак чолаачының буруузу-биле эвес, а автобустуң башкарар кезектериниң үрелгени-биле болган. Ооң чылдагааны болза, техниктиг хандырылга чорударын база шимчеп турар составын септээриниң чурумун доктааткан норматив-техниктиг документилерниң база чогуур бүдүрүлге баазазының чогу. Ооң түңнели-биле эргелел Россия Федерациязынче даштыкыга бүдүрген автобустарны киирерде, чогуур негелделерни шыңгыырадыр болза эки деп санап турар. Амгы үеде ол орук озал-ондаан пассажирлер сөөртүр чөпшээрел бижиктиг улустуң буруузу-биле болбаан деп санааш, ону даңзыдан ужулган. Ынчангаш эргелел лицензиялыг транспорттарның орук озал-ондаа кылырын доктаадып, ону эрткен чылдың бо үелериндэн көвүдетпес дээш ажылдап турар.

Тыва Республикада болуп турар орук озал-ондактарының бир кол хевири — чадаг кижилерни таварыыры. Ооң чылдагааны — орук шимчээшкининиң киржикчилериниң корум-чурумунуң кудузу, чолаачыларның орук шимчээшкининиң өске киржикчилеринге хамаарыштыр хүндүлел чогу, автомобильди башкарарда кайы хамаанчогу. Бо бүгү автомобильдерниң кудумчуларга төнчү чок чаржыышкынындан, орук белдирлеринде светофорнуң шимчээшкинни хоруп турар медээзин херекке албазындан, шимчээшкин үезинде орук чайлап бербес болгаш орук шимчээшкининиң өске-даа дүрүмнерин сагывазындан көстүп турар. Ооң бир көскү чижээнге Кызыл хоорайда пассажирлер аргыштырылгазынга хамаарышкан байдалды киирип болур. Практикадан алгаш көөрге, сайгарлыкчыларның хөй кезии чолаачыларның хөлезилелдиг күш-ажылын ажыглап турар, ынчааргa ажыл берикчилериниң талазындан чолаачыларның ажылынга хамаарыштыр хыналда чоруттунмайн турар. Ажыл берикчилериниң чолаачылар-биле күш-ажыл дугуржулгазы чарып тургаш чедир чоруттунмаан ажылдары орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунга багай салдарны чедирип турар. Ажыл берикчизинге ажылдап бээр кылдыр санап каан акшадан чолаачы ажыр ажылдап аар болза, артканы ооңуу болуру, ынчангаш чолаачының транспорт хоойлу-дүрүмүн хажыдарынга ол улуг идигни берип турар. Чадаг улустарның боттарының база орукту чогуур черден кешпейн, айыылдыг байдалдарны тургузуп турарын база айтыр апаар.

— Оруктарның байдалы кандыгыл?

— Орук озал-ондаа болурунга кудумчу-орук четкизиниң байдалы база улуг салдарны чедирип турар. Хоорайның орук четкизиниң хөй кезииниң байдалы кудуку деңнелде, септелге болгаш катап чаартыр ажылдар дыка үр үениң иштинде чоруттунмаан. Амгы кудумчу-орук четкизи база орук шимчээшкинин организастаарынга бар техниктиг дериг-хереклер автомобильдерниң доктаамал көвүдеп турары-биле орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырып шыдавайн турар. Маршруттуг автобустарның хөй кезии хоорайның кыдыг черлеринче барбайн, төп кудумчуларда мөөңнелгениниң түңнелинде, хоорайның төвүнде автомобильдер эмин эрттир көвүдеп, байдалды улам нарыыдадып турар. Кызыл хоорайда орук шимчээшкинин организас чок болдуруп турар бир барымдаага — пассажирлер сөөртүлгезин такси маршрудунуң чурумунда чорудуп турары хамааржыр. «Газельдер» чолаачылары орук шимчээшкининиң дүрүмүн хажыдып, пассажирлерниң доктааптыңар дээн черингеле туруп, орук озал-ондаа болуп болур байдалды тургузуп турар.

Орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырарының талазы-биле бир кол чидиг айтырыгларның бирээзи болза, орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырар специалистерниң белеткелиниң кудузу, харын-даа ындыг ажылдакчыларның чогу. Ындыг байдал пассажирлер сөөртүлгези чорудуп турар хуу сайгарлыкчыларда-даа, организацияларда-даа бар. Тыва Республикада Күрүнениң автоорук хайгааралының эргелели рейс чоруур дээн чолаачыларның эмчи хыналдазын болгаш автомобильдиң техниктиг хыналдазын, чолаачыларның өйлеп-өйлеп эртер эмчи шинчилгезин өй-шаанда эртерин хандырбайн, чыл санында чолаачыларның профессионал мергежилин бедидер курстарны эрттирбейн, автомобильдерниң үе болгаш-ла эртер ужурлуг техниктиг хандырылгазын чорутпайн, транспорт хоойлу-дүрүмүн каржызы-биле хажыдып турар таварылгаларны илереткен. Мындыг хажыдыышкыннар озал-ондак болурунуң үндезиннери болуп турар.

— Республикада чолаачылар белеткелиниң деңнели кандыгыл?

— Бедик мергежилдиг чолаачылар шилип алыр айтырыг ажык бооп артпышаан. Автобус башкарар кылдыр чогуур белеткел эртпээн, маршрутка ажылдаан арга-дуржулгазы хамаанчок, автобуска безин ажылдап көрбээн чолаачыларны эрттирип турардыр. Орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунга чолаачыларның белеткелиниң деңнели база дыка улуг салдарлыг дээрзин билир болгай силер. Бистиң республикада чолаачылар белеткели кудуку деңнелде. Практикадан алгаш көөрге, чолаачы боор дээн кандидаттарның үгле 30 хуузу экзаменни бир дугаар дужаагаш, дужаап шыдап турар. Чолаачылар белеткели чорудуп турар шупту өөредилге албан черлеринде автомобильди мунуп тургаш өөредир норматитиг негелделерниң үгле 15-20 хуузу күүсеттинип турар дээрзин демдеглээри артык эвес. Чамдыктарында өөредилге планнары, орук шимчээшкининиң чурумун өөредир класстар, өөредилге автомобильдери чок, автомобильдер бар-даа болза, чогуур деңнелде дериттинмээн, башкы кадрларның орук шимчээшкининиң дүрүмнерин өөредир билии, дуржулгазы эвээш. Бо шупту адаттынган чылдагааннар өөредилгениң шынарынга багай салдарлыг дээрзи билдингир.

— Пассажирлер аргыштырылгазынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Тыва Республикада пассажирлер аргыштырылгазының бир четпес үүлү үүл дээрге — муниципалдыг пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чижилге тургузуп шыдавазы, азы, өскээр чугаалаарга, Кызыл хоорайда пассажирлер аргыштырылгазы чорудар ачы-дуза рыногунда аргыштырылга чорудуп турарларның 98 хуузу хуу сайгарлыкчылар бооп турар. Мында эвээш эвес рольду юридиктиг албан черлерин болгаш хууда сайгарлыкчыларны чаңгыс аай эргехоойлу негелделеринге каттыштырыптар болгаш пассажирлер сөөртүлгези чорудар кылдыр автобустарның эрттирилгезин чурумчудары-биле, автобустарның албан сертификациязын баш удур көрген норматитиг эрге-хоойлу актыларының чогу ойнап турар. Хууда сайгарлыкчыларның автобустарының саны көвүдээн байдал ол хевээр артпышаан, автобустар парыгы база-ла автомобильдер садып-саарып турар улустарның хөреңгизи-биле чаарттынып турар. Колдуунда эвээш кижи кирер автобустар садып турары-биле, автобустар саны көвүдеп, кудумчуга тырлып, чаржып, орук озал-ондаа болгу дег байдалды тургузуп турар. Кайы хире автобустар хереги база пассажирлер сөөртүлгези чорудар ачы-дуза рыногунче күзелдиг улустарны конкурс езугаар киирер айтырыглар ажык бооп артпышаан. Бистиң эргелел бо айтырыгларны орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунуң хоорай комиссияларынга өөренип көөр кылдыр чаңгыс эвес удаа киирип турган, амдыызында кандыг-даа түңнел чок бооп артпышаан. Бо талазы-биле эки үлегер-чижек кылдыр, мооң мурнунда база мындыг байдалдыг турган Ак-Довурак хоорайның чагыргазының арга-дуржулгазын көрүп болур. Бистиң эргелелдиң идепкейлиг киржилгези-биле пассажир аргыштырылгазының айыыл чок чоруун хандырар кол талаларын тодараткаш, 2005 чылдың июньда пассажирлер аргыштырылгазының рыногунче автобустар эрттирилгезиниң конкурузу болган. Конкурстуң түңнелинде, 47 автобустан 21-и пассажирлер аргыштырылгазы чорудар эргени чаалап алган. Оон ыңай Ак-Довурак хоорайның маршрудунда автобустарның санын сайгарлыкчылар боттары өйлеп турар, конкурс шилилгези эртпээн автобус ээлерин олар киирбейн турар. Эргелел шак мындыг хевирлиг мөөрейни Кызыл хоорайга база эрттирерин чедип аар деп турар, хоорайда тургустунган байдалды ол чурумчудар дээрзи чугаажок.

Кызыл хоорайның чаңгыс борбак пассажирлер бүдүрүлгезиниң чижилге тургузуп шыдавазы, чиигелделиг хамаатылар сөөртүлгезинге хамаарышкан чидиг айтырыгларны тургузуп турар болгай. 2004 чылдың август 22-де үндүрген № 122 Федералдыг хоойлуну күүседири-биле ТР-ниң Чазааның 2005 чылдың апрель 21-де №486 «Тыва Республиканың девискээринде чамдык хамаатыларга хоорай болгаш хоорай даштының транспортунга халас чоруурунга хамаарыштыр социал дуза чедиреринiң хемчеглериниң дугайында» доктаалын езугаар Федералдыг хоойлуну күүседирин таарыштыр каттыштырган майык хүлээп алдынган азы болза чиигелделер системазы камгалаттынган. Ол майыкты боттандырары-биле база республиканың муниципалдыг пассажирлер бүдүрүлгелерин деткиири-биле, федералдыг бюджеттен айыттынган бүдүрүлгелерниң шимчеп чоруур составын чаартыры-биле акшахөреңгини берген. Амгы үеде Кызылдың «Пассажирлер АТБ»-зи «ПАЗ» марканың 10 автобузун, «Ак-Довурак АТБ»-зи МУБ 2 «ГАЗель» автобусту садып алганы оларга чоннуң айыыл чок чоруун база аргыштырылганы бедик культурлуг хандырбышаан, хууда аргыштырыкчылар-биле чижилге тургузар арганы берген.

— Пассажирлер аргыштырылгазының айыыл чок чоруун хандырары-биле кандыг хемчеглер ап чорудуп турар силер?

— Орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунуң айтырыгларын Чазактың орук шимчээшкининиң айыыл чок чорук комиссиязы чаңгыс эвес удаа көрүп келген. «Тыва» КТРК-га бистиң эргелелдиң төлээзи-биле Кызыл хоорайның ниити ажыглалдың маршруттарынга пассажирлер аргыштырылгазының организациязының айтырыгларын болгаш айыыл чок чоруун хандырарын чугаалашкан дорт радиоэфирни эрттирген.

Пассажирлер аргыштырылгазының айыыл чок чоруун хандырар сорулгалыг база автобустар ээлериниң лицензия негелделерин, транспорт хоойлуларын сагып турарын хынаарыбиле Эргелел доктаамал «Кичээнгейлиг—уруглар!», «Автобустар-биле пассажирлер аргыштырылгазы», «Школачы» дээн ышкаш профилактиктиг операцияларны чорудуп турар. Ооң чижээнге 2005 чылдың июнь 6-дан эгелеп организастап чоруткан «Кичээнгейлиг — уруглар!» деп профилактиктиг операцияны киирип болур. Организастыг ажылдар чорудулгазының үезинде, балансызында автобустар бар өөредилге албан черлериниң тодаргай даңзызын тургускаш, аңаа үндезилеп, операция чорудар планны ажылдап кылган. Ооң ыңай ТР-ниң ИХЯзының ОШАЧКИ эргелелиниң база хуу сайгарлыкчылар болгаш организацияларның транспорт хоойлузун күүседип турарын хынаар Россияның автотранспорт эвилелиниң кежигүнү «Маршрут» деп автоаргыштырылгазының коммерциялыг эвес эштежилгези-биле кады чорудар хемчеглерниң графигин тургускан турган.

Хыналдага алган 22 өөредилге албан черлериниң 20-зинде хажыдыышкыннар барын илереткен. Ол кандыг хажыдыышкыннарыл дээрге, орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунга хамаарыштыр күүседикчи удуртукчуларда болгаш специалистерде аттестация чогу — 9 таварылга, чолаачыларның рейс чоруурунуң бетинде медицина хыналдазын эртпейн турары — 8, автобустарның шугумче үнериниң бетинде техниктиг хыналдазын чорударынга хамаарыштыр организастаашкын болгаш хыналда чогу — 16, чолаачыларның өйлеп-өйлеп эмчи шинчилгезин эрттип турарынга хамаарыштыр хыналда болгаш организастаашкынның чогу — 8, автобустарның өйлеп-өйлеп эрттер техниктиг хандырылгазын сагывайн турары — 12, орук байдалдарын хынаан актыларның чогу — 3, шугумче айыылдыг участоктар айыткан тускай схема чокка үндүрүп турары — 2 таварылга.

Бо шупту илереттинген хажыдыышкыннарга хамаарыштыр айтыышкыннарны берген, ону чайладырын хыналдага алган, 5 удуртукчуну административтиг харыысалгага онааштырган.

ТР-ниң Чазааның Баштыңының бичии ургларның орук озал-ондаанга таваржырын чайладырынга хамаарыштыр дээштиг хемчеглер алырынче кыйгырыын амыдыралга боттандырар сорулга-биле, ургларр аргыштырылгазының айыыл чок чоруун хандырары-биле эргелел бо чылдың август 29-тан сентябрь 11-ге чедир «Школачы» деп операцияны база чоруткан.

Кызыл хоорайда кудумчу-орук четкилериниң багай байдалдыын өөренип көргеш, ТР-де Күрүнениң автоорук хайгааралының эргелели өөредилге албан черлериниң чанындан эртип турар пассажирлер аргыштырылгазының маршруттарын хайгааралга алгаш, ведомстволар аразының комиссиязы-биле кады эргелел Кызыл хоорайда өөредилге албан черлериниң чанында кудумчу-орук четкилериниң шинчилгезин, хыналдазын кылган. Ооң түңнелинде, орук демдектерин тургузар негелделер-

ОРУК ОЗАЛ-ОНДАА

ниң, орук демдектерин чуруурунуң, орук шывыының ажыглалының хөй хажыдыышкыннарын илереткен база кудумчу-орук четкизиниң 80 хуузу тургустунган негелделерге дүүшпейн турарын тодараткан. Бо илереттинген фактыларны орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырар хоорай комиссиязының хуралынга сайгарып көрген, ол бүгү илереттинген хажыдыышкыннарны чайладырынга тодаргай үени берген.

ТР-де Күрүнеиң автоорук эргелели чогуур албан черлери-биле пассажирлер аргыштырылгазы чорудуп турар автобустар ээлеринге рейдилиг хыналданы чоруткан. Үстүнде адааным «Школачы» деп операция үезинде 11 рейд хемчеглерин чорудуп, 106 автобусту хынаан, оларның 41-ден аңгы-аңгы хажыдыышкыннарны илереткен. Практикадан алгаш көөрге, пассажирлер аргыштырылгазы чорудуп турар автобустар ээлериниң 39 хуузу ажык-кончаа сүрер дээш пассажирлер аргыштырылгазының дүрүмнерин тоомчага албас, транспорт хоойлузун канчаар-даа хажыдып турар бооп турар. Бо бүгүнүң түннелинде, хоорайның кудумчуларында орук озал-ондаа болуру мыяда дүшкүүрлүг байдал тургустунуп келген.

— Мындыг байдалды кандыг арга-биле эдер болза экил, Николай Климентьевич?

— Кызыл хоорайда маршруттуг таксилер хөйдаа болза, пассажирлериниң чедер черинге чедиреринiң талазы-биле айтырыг чидиг бооп артпышаан. Ооң-биле чергелештир пассажирлер аргыштырылгазы чорудуп тура, ажылче баар, чанар үелерде эвээш олуттуг автобустарга хөй кижилерни тырып алыры база улуг дүвүрелди болдуруп турар. Бо байдалдан үнер арганы эргелел автоаргыштырылганың шимчеп чоруур составын бичии класстың «ПАЗ» дээн хевирлиг автобустары-биле солууру кылдыр көрүп турар. Мындыг арга чүгле автобустарның артык пассажирлер сөөртүп турарынга хамаарыштыр айтырыгны шиитпирлээр эвес, а бо хүннерде туруп турар кудумчу-орук четкизи орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун долузу-биле хандырып шыдавазы-биле хоорайның кудумчуларын хөй санныг автобустардан хостаары болур.

Автобустар-биле пассажирлер аргыштырылгазы чорудуп тура, орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырарынга, бичии ургларның орук озал-ондаанга кемдээриниң деңнелин кудуладырынга хамаарышкан айтырыгларны Чазак комиссиязынга көрген, аңаа орук озал-ондактарының санын, аңаа улустарның кемдээрин кудуладырынга хамаарыштыр ажылдаар кол угланыышкыннарны тодараткан. Ол угланыышкыннарның бирээзинге, хоорайның төп кудумчуларынга автобустарның сыңмарлашпазы-биле, оларның чамдыызын кыдыкы кудумчуларже көжүрүп, Кызыл хоорайда кудумчу-орук шимчээшкининиң капиталдыг септелгезин чорудары, хоорайда өөредилге албан черлериниң чанынга «чыдар полицейжилерни» кылыры хамааржыр.

— Орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунуң деңнелин бедидерибиле, оон ыңай кандыг хемчеглер чорудуп турар силер?

— Өске-даа хыналда кылыр органнар-биле кады эргелел пассажирлер аргыштырылгазының айыыл чок чоруунуң деңнелин бедидеринче угланган рейд хемчеглерин чорудуп турар. 2005 чылдың январь 1-ден сентябрь 30-ге чедир 163 рейд хемчеглерин чоруткан бис, 1766 автомобильдерни хынаан, 537 транспорт хоойлузунуң хажыдыышкыннарын илереткен. Оларның 119-у коммерция ажыл-чорудулгазын чогуур чөпшээрел (лицензия) чок чоруткан (2004 чылда ындыг хажыдыышкыннарның саны 169 болган). Бо фактыларга хамаарыштыр эргелелдиң ажылдакчылары ИХЯ-же база Федералдыг үндүрүг албанынче чогуур хемчеглерни алыр кылдыр дыңнадыгларны чоруткан.

— Хамаатылардан Кызыл хоорайда пассажирлер аргыштырылгазының шынарынга хамаарыштыр хомудалдар силерге кээп турар бе, Николай Климентьевич?

— Хамаатылардан хомудалдар хөйү-биле кээп турар. Хомудалдар кирген лицензия ээлеринге хамаарыштыр пландан дашкаар хыналданы чоруткан, буруудаан улустарны административтиг харыысалгага онаап турар бис.

Транспортту эзирик байдалга башкарып чораан чолаачыларның санының көвүдеп турары улуг дүвүрелди болдуруп турар. Пассажирлер сөөртүп чорааш, эзирик чораан 67 чолаачы туттурган. Эрткен чылдыынга бодааарга, (2004 чылдың тос айында 84 чолаачы туттурган), бо көргүзүглер элээн эвээжей берген-даа болза, транспорт башкарып чорааш, эзиртир суксун ижер чолаачыларның саны төнмээнде, орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунуң талазы-биле байдал көскүзү-биле экижээн деп чугаалап болбас. Бо үстүнде чолаачыларның ажылдап турары черлеринге хамаарыштыр пландан дашкаар хыналданы чоруткан. Лицензияларның шупту ээлерин административтиг харыысалгага онааган, автомобильди эзирик байдалга башкарып чоруур чурум чок чолаачылар-биле күш-ажыл керээзин күш чок болдурарын оларга дааскан. Айтыышкыннар күүсеттинген-даа болза, элээн үе эрткенде олла чолаачылар өске сайгарлыкчыларда ажылдай берген боор-дур. Бо чүнү чугаалап турарыл дээрге, үстүнде чугаалааным дег, бедик мергежилдиг чолаачыларның эвээш бооп турары.

Орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунуң талазы-биле нарын байдал тургустунуп келгени-биле, 2006 чылдан 2012 чылга чедир орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырарының талазы-биле тускай сорулгалыг программаны ажылдап кылыры-биле Тыва Республикада ажылчын комиссия тургустунган. Ынаар эргелелдиң ажылдакчыларын база хаара туткан.

— Чугаавыстың түннели кылдыр чүнү чугаалап болур силер, Николай Климентьевич?

— Күрүнеиң автоорук эргелелиниң Тыва Республикада транспорт комплекизиниң айыыл чок шимчээшкинин хандырарының талазы-биле ап чоруткан хемчеглери автобус чолаачыларының буруузу-биле болган орук озал-ондааның көвүдээрин болдурбаан болгаш ниити лицензиялыг транспортка озал-ондак талазы-биле байдалды чогумчуткан деп болур.

РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң РФ-тиң Федералдыг Хуралга Айыткалында орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунуң талазы-биле тургустунган байдалды чугула кылдыр көрүп, озал-ондак талазы-биле байдал нарын дээнин айыткан болгай. Ооң-биле холбаштыр орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырарының деңнелин бедидеринге хамаарыштыр федералдыг дүрүмнерже, нормативтиг эрге-хоойлу актыларынче эдилгелерни киирери чугула апарган. Озал-ондак болурун кудуладыр, пассажирлер аргыштырылгазының рыногунда байдалды чогумчудар сорулга-биле, эргелел дараазында хемчеглерни ап чорудары чугула деп санап турар.

Техниктиг хандырылга чорударын база шимчеп турар составын септээриниң чурумун доктааткан норматив-техниктиг документилер чок болгаш чогуур бүдүрүлге баазазы чок даштыкыга бүдүрген автобустарны РФ-тиң девискээринче киирер чогуур документилерни шыңгыырадыр; чурум үрекчилеринге эң-не шыңгыы кеземче онаары-биле, ТР-ниң «Тыва Республикада пассажир транспортунуң дугайында» хоойлузун күш киирер, күрүнеиң эргечагырга органнары база тус чер бот-башкарылгалары боттарының эрге-дужаалының аайы-биле чонну аргыштырар ниити ажыглал транспортунуң хереглелин тодарадыр; маршруттуг автобус ээлери-биле пассажирлер аргыштырылгазын маршруттуг такси чурумунга эвес, а автобустар чурумунга сөөртүр кылдыр керээлерни чарар, хоорай иштинге пассажирлер сөөртүлгези кылып турар автомобильдериниң тускайжыттынган автосептелге бүдүрүлгелеринге капиталдыг септелге эртпээнинден өскелериниң ажыглалының хуусаазын 10 чылдан ашпас кылдыр доктаадыр; автомобиль транспорту-биле аргыштырылга организастаар специалистер белеткеп турар өөредилге албан черлериниң ажыл-чорудулгазының хыналдазын күштелдирер, хөлезилелдиг чолаачыларлыг хууда сайгарлыкчыларга орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунга хамаарыштыр аттестация эрткен турарын хүлээндирер.

Алдынай СААЯ.

Тыванның аныяк болгаш хоочун чолаачыларынга АЖЫК ЧАГАА

«Койгун-даа болза кокпазын часпас...»

Хүндүлүг оолдар, дуңмалар, хоочуннар!

Бо чагааны силер бүгүдеге биживес аргам чогул. Мен 69 харлыг мен, ооң 30 чылын үзүк чокка руль артынга эрттирип, ам-даа машинадан адырылбайн чор мен. Тозан чылдардан бээр чурттуң амыдыралы ниитизи-биле улуг өскерлиишкинге таварышкан. Бистиң бичии Тывавыс оон чыдып кагбаан. Амыдыралывыстың бир чарылбас кезии — машина-техника бооп турган-даа, моон-даа соңгаар ындыг турар ужурлуг. Шак мындыг сайзыраңгай үеде чурттап чорааш, орукка, кудумчуга серемчилел чок чоруувустан дыка хөй кижилер амы-тынындан чарлып турар. Кидин-не ажылдаар назынында, чалыы чараш ажы-төлүвүс, төрелдеривис, эштеривис, кырганнарывыс бистен ырап турары кударанчыг-дыр, кээргенчиг-дир. Оларның аразында кандыг-даа мергежилдиң ажылдакчылары бар. Ол автоаварияларга кажыыдалдың, хомудалдың төгүлген карак чаштарының эң-не буруулуг кижилери бо удаада бистер бис — чолаачылар. Өске кым-даа эвес, рульду долгап чораан кижи долузу-биле буруулуг.

Бистиң республиканың Чазак Баштыңы Шериг-оол Дизижикович Ооржак машина-техниканың Тывада көвүдеп турарын, ооң хүн бүрүде амыдыралывыска кандыг уржуктарны чедирип турарын билгеш, бо чылдың август, октябрь айларда ийи удаа «Шын» солун дамчыштыр чолаачыларга, удуртукчуларга база ниити чонга Кыйгырыглар үндүрдү. Чүге ону номчувайн, херекке албайн, тоомча чок чоруп турар бис!? Ол бо-даа болгаш келир-даа үениң программалыг документизи-дир, ону кажан-даа ажыглап, күүседир ужурлуг бис.

Ол Кыйгырыгларга хамаарыштыр чыыштардан, хурал-суглаадан чүге организастап болбазыл? Азы Чазак Даргазы кылыр ажыл тыппайн саазын шокарлап, солунче чорудуп турар апарган кижи бе? Ынчаар бодап турар кижи бар болза, улуг частырыг болур. Тыванның келир үезин, ооң кырган-чалыы хамаатылары черинге, чуртунга ажыктыг ажылды кылзын, уруг-дарыын чараш, кижизиг кылдыр өстүрзүн, өг-бүле бүрүзүнге кажыыдал-муңгарал эвээш болзун дээш, бодунуң уруг-дарыы-биле дөмей бистерни чагып-сургап олурары ол-дур. Мен хуумда Шериг-оол Дизижиковичиниң Кыйгырыгларынга бүрүнү-биле каттыжып, ону деткип, чөпсүүп олурар мен. Мен бодаарымга, автоаварияларның бооп турар эң кол чылдагааны — кижилерниң иштики делегейиниң хоозурап баксыраанында. Кижилерниң сагыш-сеткилинде кээргээчел, дуза кадар, хүндүлээр деп чараш чаңчылдар чок, чүгле бодалында мегелээр, үптээр, оорлаар, өлүрер дээн ышкаш таарымча чок бодалдар бар апарган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кижилерниң караан акша дуглай берген.

Өске бир чылдагааны — руль артынга чолаачылар эзирик олуруптар-дыр. Даштыкы-даа, чурт иштиниң-даа чүгүрүк машиналарын мунгаН чамдык кижилер «менден эрткен чуве чок, мен кончуг мен» дээн хөөннүг чуве ийнен, орукка безин кара туразында чоруур эвеспе. Удур келген машинага чайлаар хөөн чок, дүне ыраккы чырыын өжүрбес, машина-биле дегжир чыгыы каржып эртер, соңгазын ажыткаш, чудуруун-даа чаяр кижилер турар. Чыып каан демир мунуп алгаш чоп кончуг амыраар чуве ийик, кижи кайгаар. Койгун-даа болза кокпазын часпас маннаар чуве ийнен.

Бо чылдың октябрь 22, 23 хүннеринде болган улуг автоаварияларның уржуктары кандыг-дыр че, чеже өг-бүле кажыыдалга таварышканыл, та чеже кижи карааның чажын төп муңгарааныл, дыка-ла берге. Артып калган чаш өскүстерни ава-ачазындан артык кымнар солуп шыдаарыл. Ол хүннерде чок апарган кижилер меңээ харааданчыг болду. Ол дугайын аалым ишти-биле дыңнапкаш, машина-даа мунар хөңнүм чидип калган. Хып дээн чаш назынында, амыдыралдың амданын чаа-ла амзап эгелеп чорааш, чырык делегейи-биле байырлашкан хөөкүйлерни. Тывазы дээш та кандыг ажыл-херектерни кылып бүдүрер турганыл, оларның бодараткан ажы-төлү та кымнар бооп өзүп кээр турган.

Руль артынга эзирик чолаачы дээрге-ле, кижилерниң дириг дайзыны-дыр, өлүрүкчү ышкажыл. Хуваны-даа ижерге дөмей, кундаганы-даа ижерге дөмей-ле — ындыг кижини арага ишкен деп санаар апаар. Чолаачы кижи бүрүзү бодун боду хүндүлеп, чон мурнунга харыысалгалыг кижи эвес мен бе, эң-не айыылдыг мергежилдиң кижизи мен деп бодап чорууру кажандаа артык эвес. Бир эвес Тывада 30 муң чолаачы бар дээн болза, кижи бүрүзүнге КАИ ажылдакчызы быжыглаар апаар чуве бе, мооңар?

Автоаварияның бооп турар өске чылдагааны — чолаачылаар эргениң документизин садып алган кижилерден үнүп турар деп бодаар мен. Кудумчу чурумун өөренмейн чыткаш, канчап машина башкарарыл? Чудурук-биле шары думчуу үттээни-биле дөмей чуве ышкажыл. Машина башкарар документини садып турар кижи, садып алыкчыны херек адаанче киирип кааны ол-дур. Сен өлү бер, мен сээң акшаң-биле эки чурттаайн дээни ол-дур-ла.

Бо-ла чүүлдерге үндезилээш, мээң саналым мындыг:

— организациялар, бүдүрүлгелер, албан-черлериниң эгелээш, автотранспорт эдилеп турар хуу кижилерге чедир чолаачы документилериниң улуг хыналдазын чорудар;

— чолаачыларның, ылаңгыя аныяктарның автошкола дооскан документилерин шыңгыы хынап көөр;

— эзирик чолаачыларның машина башкарар эргезин (правазын) хуусаа чокка, оларның эдилеп чоруур эрге-дужаалы хамаанчокка хавырар. КАИ ажылдакчыларын кижи деп санавас улуг-биче эрге-дужаалдыг даргалар эңдерик.

Тыванның 200 муң ажыг тывалары удавас араганың уржуундан төнер дей бердивис-ле, чонум, боттарывысла боттарывысты төндүрер дей бердивис. Тыва чоннуң салым-чолун арага шиитпирлевезин деп бодаар болзувусса, кедизинде бисче демир-орук кирип кээрге, бистер мурнуу кожууннарже сывыртатпас дизивиссе, амдан эгелеп араганы шеглезе эки боор.

Ынчангаш хүндүлүг чолаачылар!

Бистиң буруувус-биле карак чажы төгүлбезин, өскүстер артпазын, өг-бүлелериниң, кижилериниң кырынга кударалдың кара шуурганы хадыазын деп күзел-биле, силер бүгүде каяа-даа чорааш харыысалгалыг, бодамчалыг, серемчилелдиг болуруңарга идегедим.

Биче-оол СОЯН,
күш-ажылдың хоочуну.

Шуурмак суур.

СПОРТ СПОРТ СПОРТ

ДЗЮДО, грек-рим болгаш хостуг хүреш

2005 чылдың октябрь 22-24 хүннеринде Москва чоогунуң Зеленоград хоорайга дзюдога Россия чемпионады болуп эрткен. Аңаа бистиң Тыванның адын камгалап, Чечек-оол Дүвендей (эрткен чылгы Россия чемпиону, 81 кг, бо чылын 90 кг), Эртине Оюн (эрткен чылгы хүлер медальдың эдилекчизи), Белек Серендоо (100 кг чедир), Айдаш Монгуш (66 кг), Александр Куулар (66 кг), Рада Доржу (57 кг), Чойгана Ооржак (52 кг) киришкен. Эрткен чылгы чемпионаттың чемпионун база үшкү черни эзлээн оолдарны ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилели деткикчилеп, акша-төгерик-биле хандырган, оон артканнары — үстүнде ады кирген спортчулар боттарының чарыгдалы-биле чорааш келген. Оларның тренери — Буян Владимирович Биче-оол. Спортчуларны чемпионатка белеткээринге аңаа дзюдо талазы-биле тренер башкы Вячеслав Монгуш улуг дуза, деткимчени көргүскен.

Ниити команда аайы-биле бистиң спортчуларывыс чемпионатка эки киржип, ийиги черни ээлээн. Александр Куулар 4-кү черде болган дээрден башка, өскелери шупту шаңналдыг черлерге төлептиг болган. Эртине Оюн (60 кг) чемпион болуп, бирги черже үнген. Айдаш Монгуш биле Рада Доржу, Чойгана Ооржак ийиги черни алган. Белек Серендоо, Чечек-оол Дүвендей үшкү черни ээлээн.

Тывадан барган команда 40 ажыг киржикчилиг Санкт-Петербургтуң командазынга уттурупкан, ынчангаш санкт-петербуржулар тиилекчи болган. Хүндүлүг үшкү черни Магнитогорскиниң спортчулары алган.

Октябрь 20-22 хүннеринде Липецск хоорайга грек-рим база хостуг хүрешке кулаа дыңнавас инвалид аныяктар ортузунга Россияның бирги чери дээш маргылдаалар болуп эрткен. Тывадан алды инвалид спортчу киришкен. Оларның үжү республиканың дүлей уругларның тускайжыттынган школа-интернадының 9-10 класының өөренекчилери. Олар шупту Иван Ярыгин аттыг дээди спорт школазында тренер Буян Владимирович Биче-оолдуң удуртулгазы-биле белеткенип, кичээлдеп турар. Липецск хоорайда дүлей уругларның тускайжыттынган № 5 училищезинде бистиң чаңгыс черчурттугларывыс Родион Дажы-Балбар, Буян Салчак, Рустам Семис-оол, Чаян Ооржак, Шораан Хертек, Болат Монгуш өөренип турар. Бо оолдар Липецскиниң адын камгалап маргылдаага киришкени солун.

Грек-рим хүрешке бистиң Тыванның командазының спортчулары бир дугаар киржип турардаа болза, эки түңнелдерлиг болганы өөрүнчүг. 50 кг чедир деңзиге Орлан Ооржак чемпион болган. Ол Кызылдың № 11 профтехучилищезинде өөренип турар. Түңнел оюнга Липецск дээш хүрежип турган Родион Дажы-Балбарны ол тиилеп алган. Үшкү черни Мерген Суурлай биле Аржаан Ооржак ээлээн. 74 килограммга Евгений Дүвендей Татарстандан келген спортчуга ойнадыпкаш, ийиги черни ээлээн. 55 килограммга Рустам Семис-оол үшкү, Буян Салчак ийиги (кайызы-даа Липецск) черлерни ээлээн.

Ниити команда аайы-биле түңнелдер мындыг болган:

бирги черде — Липецск, ийигизинде – Татарстан, үшкү черде Тыва Республика.

Ийиги хүнде хостуг хүрешке деңзи аайы-биле маргылдаалар эгелээн. 50 килге ийиги черни Аржаан Ооржак ээлээш, Якутияның Егор Скрябинге ойнадыпкан. Олла деңзиге Мерген Суурлай биле Орлан Ооржак үшкү черни ээлээн. 60 килге Шолбан Сотпа ийиги черни алган. Ол түңнел оюнга Россияның алдарлыг спорт мастери, делегейниң ийи дакпыр чемпиону, 2004 чылда 3-кү сурдолимпий оюннарының чемпиону Орел хоорайдан Пронинге ойнадыпкан. 74 килге Евгений Дүвендей чемпионнаан. 55 килге чаңгыс чер-чурттуувус Рустам Семис-оол (Липецск) чемпионнаан. Шаңналдыг черлерни оон аңгыда, Буян Салчак, Чаян Ооржак, Болат Монгуш алган.

Команда аайы-биле алырга, Тыва бирги черни ээлээн, ийигизинде – Липецск, үшкү черде Татарстан болган.

Маргылдааның кол судьязы Владимир Васильевич Горинов Тыванның күштүг болгаш демниг командазын аажок мактаан. Маргылдааның кол секретары Сергей Петрович Нацвин Липецскиде тыва оолдар өөренип келгени дыка эки-дир дээрзин айтып, бир эвес олар эвес болза, Липецск шаңналдыг черже кирери берге турганын демдеглээн. Акы-дуңмалышкы Кызыл биле Липецск харылзаазын уламчылаар дээрзинге идегелин илереткен.

Тыванның төлээзи, тренер башкы Буян Владимирович Биче-оол оон спортчулары мурнунга салган онаалгазын күүседип шыдаанын өөрүшкү-биле демдеглээн. Кызылга оон секциязынга чоруп турган оолдар Липецскиде кээп өөрени бергенинге, бо маргылдааларга оларның киржип турарынга тренер чоргааралын илереткен.

"Ам мурнувуста делегей болгаш Европа чемпионаттары бар. Аңаа эки киржири-биле белеткелди улам шыңгыырадыр бис. Ынчангаш Липецск чедеривиске акша-төгерик-биле материалдыг болгаш моральдыг деткимчени көргүскен И.С.Ярыгин аттыг дээди спорт школазының директору А.Х.Доржу, ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды П.А.Морозов, ТР-ниң УХ ХП-ның депутады Ю.Ш. Салчак, дүлей уругларның тускайжыттынган школа-интернадының директору А.О.Пирингиле оларга спортчуларымның өмүнээзинден өөрүп четтиргенимни илередип ор мен" — деп, Буян Владимирович Биче-оол чугаалады.

Хостуг хүрешке Россияның делегей чергелиг спорт мастери Б.В.Биче-оолга байыр чедирбишаан, мооң соңгаар-даа Тывага чайынналчак тиилелгелерни эккеп турарын күзеп каалыңар.

Бистиң корр.

БАЗА КАТАП ТЫВА ХҮРЕШ ДУГАЙЫНДА...

2005 чылдың сентябрь 6-да "Шын" солунга үнген "Мөгениң майыы кадырык" деп Эрзин кожуундан бижикчи Ш.Сегбениң үүлүн үүлдүгзүнүп, деткип, бодумнуң санал-оналымны киирип ор мен. Хүреш дээш "аарып" чоруур Ш.Сегбениң "Өгбелеривистиң арттырып кааны тыва хүрештиң езу-чаңчылдарын ыдыктыы-биле сагып, келир салгалга бүдүн-бүрүү-биле арттырары – бистиң хүлээлгевис" дээнин номчуптарга, кижини дораан бодандырып, улам хаара тырта бээр-дир. Авторнуң хүрешче көрүнген угаан-бодалы, бердинген сагыш-сеткили чонувустуң национал чаңчылдарын үнелеп билири — дээди чадада-дыр дээрзин билдим. Оон аңгыда, ооң "Моол мөгелер база кээп, чараш хүрешти көргүзүп турары эки-дир. Олардан хөйнү өөренип ап турар бис. Ынчалза-даа моол хүрештиң дүрүмү дыка ылгалдыг" дээн сөстери база шуут шын! Бир эвес боодалга маргылдаазы турган болза, октүң ортузунче ок кире халааны дег.

Тыва хүреш моол хүреш дег ийи чадалыг эвес, үш чадалыг дээрзин 2004 чылдың июль 8-те үнген "Шын" солунда бижээн үүлүмден көрүп болур. Барык тоол шагдан тыва мөгелер баштай шуудактыг тутчур, октажып чадай берзе, шуудактарын уштуп кааптар. Бо таварылгада колдуунда аваангыр, кашпагай, буттаар кижи октаар. Ынчан хоржок болза, ам үш дугаарында дөрт хончулажыр. Үш чада бо. Тыва хүрештиң ийиги чадазы чокка шуудакты уштур хүреживисти кагганывыстан бистиң оолдарның моол мөгелерге октадыптар чылдагааны ол.

Девиг — черлик болгаш азырал дириг амытаннарның төрүмелинден бүдүштерин, шимчээшкиннерин өттүнген мөгелерниң сам оюну. "Девиг — шаандан хүрештиң дээди хүлээлгелиг кылдыныг күүседии" деп 2003 чылдың март 6-да база "Шын" солунга үүл үндү. Ол-ла үүлде мөге салыкчызы мөгени канчап чалап, кый дээрин бижээн.

Ам бистиң аравыста чок, Тыванның бир алдарлыг мөгези Дапыл Ооржак дөңмектерже үш часкаарының ужурун тайылбырлаар кижи. Хүреш, аът, ча дээн уткалыг дээр. 70-80 чылдарда чаа хүрежип эгелээн оолдарга, бистерге, мынчаар тайылбырлап чорду: "Хүреш, аът дээш часкаары үүге дөңмектерниң мурнунда келгени черле ужурлуг. Тыва эр кижиге хүреш — төөгү шагдан хүреш, аът — бирги чергениң айтырыы, а ча — үшкү чергении болуп турарын бодаарга, оларның чаа-дайын, өлүм-чидимге хөңнү чогун бадыткап турар".

Ш.Сегбе чедер-четпестерни тода айтып, бижип, эргиниң эки чаңчылдарын шын сагыырын сүмелеп турар. Шынап-ла, эртемденнер, тренерлер, мөгелер, хоочун бижикчилерни чыып, тыва хүрештиң мооң соңгаар хөгжүлде, сайзыралынга хамаарыштыр улуг чугаа кылып, айтырыг көдүрери чугула. Аңаа парлалга, телерадиодамчыдылга организациялары улуг рольду ойнаар болза эки. Төөгүже хая көрнүп, четпестерни эде-хере тыртар үе келген.

Тыва хүрештиң онзагай үүлү — чон көрүп турда хөй кижи хүрежир, шүглүр мөге дүрген тодараттынар. Өске хүрештерге болза, 128 мөгени каш-даа хонук салып болур. Ийет, хүрежир оолдар хөй. А бир эвес дугаарлап, дараалаштыр салыр болза, бир дугаар мөге Аяс Монгуш болгай. Ооң соонда кымны ийи дугаар мөге, а кымны беш азы он дугаар шыырак мөге дээр бис?

Оолдарга шаам-биле арга-дуржулгамны айтып чоруур болганымда, адаанда тургусканым тургузуг-чурумну (системаны) таптыг өөренип көөрүн республиканың хүреш федерациязындан, башкылар, тренерлерден дилээр-дир мен.

"Мөгениң майыы кадырык" деп чугаа анаа үнүп келбээн. 128-ке шүглүрү дээрге, чүгле 7 кижини октаары ол, а 32-ге – беш. Дараазында тургусканым хүреш тургузуу 64 мөгеге шүглүр начын 24 кижи-биле хүрежир. Ынчан кым езулуг эң шыдалдыг, күштүгүл, Тыванның 64 шыырак мөгелериниң каш дугаарыл деп чүве көстүп келир.

Ам дараазында графикти көрээлиңер. 64 мөгени 8 бөлүкке чарып алгаш, сес хүреш шиитекчилеринге даандырып каар. Долгандыр хүрештирипкеш, чүгле бир-ийи дугаар болган мөгелерни тодарадып алыр. Эгезинде 8 бөлүктүң каш дугаарында турарын хүрештиң эгезинде-ле мөге дугаар-жеребьевка езугаар боду тыртып алыр. 8 бөлүктен ийилеп шилиттинип келирге, 64 мөгеден 16 эң шыырактары шилиттинер. Оларны база катап боттарынга дугаар-жеребьевканы тырттырып, 8-8 кылып, ийи бөлүкке чаргаш, долгандыр хүрештирер. Артып калган 16 мөге аргажок эң шыырактары дээрзи билдингир. Ол арткан ийи бөлүктен мөгелериниң хомудалы чок болуру-биле, көрген чоннуң сонуургалы улгадыр кылдыр 4-4 кижини дараазында ээлчегже киирер. Арткан 8 мөгени долгандыр хүрештиргеш, 1-ден 4-ке четкеннерин сөөлгү 4 дугаар долгандырыг турже салыптарга, ынчан шүүлген мөге база 2, 3, 4 дугаар мөгелер кымнар болганы тодараттынып келир.

Ам графиктен эскерип ор боор силер, 1-ги, 2-ги, 3-кү долгандырыг турларда 7-7-7 (21) кижи-биле хүрежир, майыы кадырык мөге деп чүве турбас. Бо график-биле хүрежирге, мөгелер чаңгыс душпас, дөрт катап ужуражып болур. Ынча хөй таваржып, хүрежип турда, кайызы черле артык күштүүл дээрзи билдинмес деп бе? Мөгелер боттары кайы-бирээзинге күш чедер, күш четпезин билир апаарлар.

Ынчангаш мээң сүмем, дилээм: бир эвес тыва хүрешти улам сайзырадып, овур-хевирин экижидип, мөгелериниң күш-шыдалын бедидер дээр болза, 3 азы 4 чыл болгаш бо тургускан тургузуг-система езугаар республикага хүреш эрттиреринин чаңчыктырып, кым каш дугаар мөгел дээрзин тодарадып, шылгап турар болзувусса, ол бурунгаар эки базым-дыр деп бодалдыг мен. Маңаа хамаарыштыр силерниң санал-оналыңарны манап артым.

Кызыл-оол МОНГУШ,
ТР-ниң болгаш РФ-тиң күш-культура болгаш спорттуң тергиини хөрек демдектериниң эдилекчизи, спорт мастери.

Суг-Аксы.
Сүт-Хөл кожуун.

Туризм болгаш чурт-шинчилел ажылы

"Амыдыралдың кол утказы – ажы-төлде" дээрзи чөп. Оларны бойдус-биле амыр-тайбың, эптиг-найыралдыг чурттап өөредири – бистиң хүлээлгевис. Бо сорулганы чедип алырынга чурт-шинчилел ажылы улуг дузалыг.

Бистиң школавыстың турисчи кокпаларын эгелээн башкывыс — туризмниң база спорттуң хоочуну, "Күш-культураның тергиини" хөрек демдээниң эдилекчизи Анчыкай Чадамбаевич Маадыга чоргаарланыр бис. Ооң удуртулгазы 3,4,5-ки категорияның походтарынче, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайганың девискээринде эң чараш чурумалдыг арт-сыннарны ажып, 3000 муң метр бедик сүүрлерни — Ак-Оюк, Мөңгүн-Тайга, Мунхулик, Тоолайлыг, Мөңгүлек, Скалистая, Май-Маадыр, Орук-Бадар, Арсенал, Стумбрас дээш, оон-даа өске бедиктерже чедер аргалыг болган бис. Аравыста хоочун башкывыстың изин салгап, арга-дуржулгазын өөренип, чадаг туризмге сеткилинден бердинген башкылар хөй. Н.Ч.Күжүгет, У.Ч.Делгер, Л.С.Кызыл-оол, О.Х. Кара-Сал, В.В.Сундуй, А.Д.Дамба, А.Д.Данзырын, С.М. Саая, Ч.А.Бадан-оол, А.С.Ооржак олар туриадаларга, "Эң эки турисчи поход" деп категориялыг походтарга, республика чергелиг турслеттарга, конкурстарга үргүлчү эки көргүзүглерлиг болуп келген.

Чаа-Хөл ортумак школазында туризм ажылдары чылдан чылче хөгжүп, тускай программалар езугаар чоруттунуп турар. Ону хоочун турисчи, биология башкызы Вера Долаавна Лопсан ("Оргаадай" бөлгүмү), "РФ-тиң улус өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы" аттың эдилекчизи, дээди категорияның орус дыл болгаш литература башкызы Мария Романовна Хомушку ("Төрээн черим" бөлгүмү), Нонна Чанчык-ооловна Күжүгет ("Алдын-Өрген" бөлгүмү) олар удуртуп турар.

Ук бөлгүмнер ажыл-чорудулгазын РФ-тиң Чазааның "Чоннуң экологтуг өөредилге болгаш кижизидилгезин экижидер дугайында хемчеглери" (ноябрь, 1994) деп доктаалынга, "ТР-ниң 1996-2005 чылдарда экологтуг өөредилгези" деп программазынга; РФ-тиң өөредилге черлеринде чоруп турар "Ада-чурт" деп шимчээшкининге база Тыва Республиканың бичии болгаш элээди уругларның "Ногаан планета" деп экологтуг шимчээшкининге даянып ажылдап турар.

Бөлгүмнер тускай дериттинген кабинеттерлиг. Олар хөй янзы материалдар-биле четчелеттинип, аудио-видеоматериалдар, янзы-бүрү литературалар, башкыларның мөөннеп алганы чурт-шинчилелиниң истелге ажылдары, фотодерилгелер, чураан чуруктар, башкыларның база өөреникчилериниң эки деп үнелеткен илеткелдери-биле дериттинген.

Бөлгүмнериниң салган сорулгалары аңгылажыпдаа турар болза, эчис сорулгазы чаңгыс – экологчу, турисчи болгаш чурт-шинчилел ажылдарын өөредилге, кижизидилге угланыышкынынга сайзыраңгайжыдары. Ону чедип алыр дээш башкылар ажылдап турар.

Нонна КҮЖҮГЕТ,
Чаа-Хөл ортумак школазының башкызы.

• *Театр уран чццлц*

ТАЛАНТЫЗЫН БАРААЛГАДЫП ЧОРУУР

Ону кончуг биче сеткилдиг, экиргек, эш-өөрзүрек, дузааргак кижи деп билир мен. Анай-кара чажындан ада-иезиниң чаяап кааны хүндүлээчел сеткилин ам-даа салбаан. Хөрээнде солун, баштак таварылгаларны каткы-хөг-биле согажалай аарак чугаалап бээринден чажам дивес, хөглей бергенде, хөйнүң мурнунга танцысам теп, ойнай кааптар, ыяңгылыг ырларны ындынналдыр бадырыптар, хөгжүм херексели тудуп алганда хөйнүң хөннүнден үнмес уян аялгаларны күүседи кааптар – чаңгыс сөс-биле чугаалааргa, уран талантызы угдунмас кижи-дир ийин. Тываның В.Көкоол аттыг хөгжүм-шии театрының хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Дыртык Бак-кысович Монгуштуң дугайында чугаалап орарым бо.

Ам ооң эрткен оруунче эглип, амыдыралчы болгаш күш-ажылчы намдарын коптарып көрейн. Сүт-Хөлдүң Хөр-Тайганың эң ырак булуңу — Уру дээр черге ол төрүттүнген. Чеди оолдуң, дөрт кыстың хеймери.

Уру дээрге кайгамчык чараш, байлак оран. Тайга-таскыл аразында болгаш ындыг ыйнаан: аржаанныг, балык-байлаңныг, аңныг-меңниг, кат-чимистиг. Дыртыктың монгуштар уктуг ада-өгбезиниң чурту ол. Аңаа алды харлыынга чедир чурттаан. Чайгы үеде ооң аалы Алдыы-Ишкин бажынга көжүп кээр турган. Ам

Төрээн театрының чанында.

болза, Уру Красноярск крайның девискээринче кире берген, тускай камгалалдыг чер апарган. Ук черниң удуртулгазының чөпшээрежилгези чокка ынаар баары хоруглуг. Төрүттүнген чери өске девискээрже шилчий бергенинге ол ам-даа хомудап чоруур. А ооң кадында ооң амыдыралчы салымчолу сагыш ышкаш болбаан: ийиги класска өөренип турда, ачазы Бажың-Алаак суурнуң үстүү талазында Кулун-Дүжер деп черже аңнап чоруткаш, ол олчаан келбээн. Сугга дүшкен болган. Сөөлүнде сөөгү тывылган. Ийи чыл эрткенде, эргим авазы "кызылдустай" берген. Акылары, угбалары база-ла удаа-дараа чок болгулаан. Чүгле улуг акызы чоокка чедир чурттап чорааш, 4 чыл бурунгаар чырык өртемчейден чарлып чоруткан. Ынчаар-ла назы-хары дөгүй берген үезинде, чааскаан арткан.

Элээди апарган оолдуң эртем-билигже узун оруу Чадаана хоорайның бир дугаар ортумак школазынга эгелээн. Өске эш-өөрү-биле кады интернатка чурттап, өөренип турган. Ол Чадааананың музыка школазының баян класынга өөренип кирип алган. Ооң башкызы Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Семен Лукич Бухтуев турган. Өөрениичел оолду башкызы дораан-на эскерип каан. Быжыг харылзаа-даа тургустунган. Башкызының бажыңынга бо-ла чеде бээр апарган. Өг-бүле аажок хүндүлээчел улус болган. Дыртыкты олар ашкарып-чемгерип каар турган. Башкызының "Музыка адааныга чурттаар сен, Дыртыынушка" дээн сөстерин ол ам-даа утпаан.

1963 чылда школаны дооскан соонда, кайнаар өөренирил деп айтырыг ооң мурнунга турбаан, уран чүүлге хандыкшылының деңзиүгүрү ол хире болган. Артист болур күзелин чедип алыры-биле Ленинградче аттаныпкан. Люндуп Солун-оол, Дадар Барыңмаа, Владимир Серен-оол, Хертек Ширин-оол, Кадр-оол Сагды, Чадамба Монгуш, Анна Ширин-оол олар шупту кады Н.Островский аттыг театр институдунга өөренип турганнар. Чылдар шуужуп эрткен соонда, олар шупту чонунга хүндүткелдиг кижилер апарган.

Театр институдунга өөренип тургаш, ол Тывазынче чаңгыс катап-даа чаныып көрбээн. Улаштыр өөрениринге акша херек боорга, чай санында "Красный Октябрь" фабрикага ажылдап турган. Аңаа рояльдар, пианиноларны кылып турган. Ажылга ооң кызымаан дораан эскерип каан. Ону бригадир кылып каан. Кады ажылдап турган өөрү ону ынчан анаа-ла "Мао" деп адай берген. Ынчаар-ла ол 1968 чылда институтту өске өөрү-биле деңге дооскан.

Революцияның кавайы дээр хоорайдан кээп, төрээн Тывазынче чедип келгеш, хөгжүм-шии театрынга ажылдай берген. Чонунуң мурнунга езулуг артист кижи-дир деп чүвени көргүзериниң, амыдырал кырынга шынзыдарының ак оруунуң берге болгаш харыысалгалыг үе-чадазы ынчаар ужукталган. Аныяк артистер эң баштай тыва көрүкчүге К.Симоновтуң "Бистиң хоорайның оглу" деп шиизин көргүскеннер. Д.Монгуш капитан Севастьяновту ойнаан. Дараазында башкызы Л.Г.Гаврилованың "Аңчы-Кара биле Аңгыр-Чечек" деп тоолун

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак-биле.

оолдуң ролюн көрүп, номчуп, белеткенип тур, көрем". Бүдүү белеткенип эгеледим. Шынап-ла, ол тургусту, мен Хам-оолду ойнадым. Ону ойнаан соонда, Д.Монгушка "Тыва Республиканың алдарлыг артизи" деп хүндүлүг атты тывыскан.

Дыртык Бак-кысович мынчаар чугаалаар: "Хам-оолду ойнаан соонда, хамнар ойнап туруп берген мен.Мээң өгбелеримниң аразында улуг хам улус база чораан. Ишкин бажынга Тошка хам деп даайым чораан. Сүт-Хөл кожуунуң сураглыг улуг хамы ол. Хам-кадай кырган-авам Үстүү-Ишкинге чурттап чорду. Ооң Уруга, бистиң өөвүске, хамнап турганын көрген мен. Сүртенчии, коргунчуу аажок чорду. Карактары шуут өскерлип каар. Хоорайга кылаштап чорумда чамдык улус "Чоп хамнавас силер, артизивис?" деп айтыргылаар. "Сценага ыяап-ла хамнаар мен" деп каар-дыр мен. Оон бир эскерип көөрүмге, "Найырал" кырында М.Мунзуктуң чуруунуң чанында мээң чуруумну чыпшыр шаап каан болду. Ында ужур-ла бар..."

Сөөлгү чылдарда В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери аңгы-аңгы хоорайларга, чурттарга театр фестивальдарынга удаа-дараа киржип турар апарган. Уфага, Казаньга, Стамбулга дээш, четпээн чери чок. Гран-при шаңналын-даа чаалап эккеп турарлар. Стамбулга чорааның артист мынчаар сактып чугаалаар:

—18 миллион чурттакчылыг Стамбул хоорайга кандыг кижилерни кижи көрбес дээр! Кыдаттар, японнар дизе-ле, кижилерниң хөйүн! Улуг бассейнде карака-кара улуг балыктар эштип турар болду. Айтыра-айтыра кээривиске, ол бассейн эвес кудук бооп тур. Бир хемниң арыг суун ол кудукче киир сордуруп каан. Хоолайлар дамчыштыр бажыңнарны ол сугбиле хандырып турар. Ында эштип турар балыктарны Японнадан эккелген. Хоолайларның аксы баларланып дугланы бээрге, ол балыктар ону чооглап, арыглап турар.

Ол-ла сонуургап, кайгаттынып чорумда, аржыылдар-биле үгле карактары көстүр кылдыр дугланып алган сес хире кыс эрти. Ол дээрге бир эрниң кадайлары үве

Хоочун артистеривис — Люндуп Солун-оол, Дыртык Монгуш.

бооп тур. Ындыг өг-бүлелерни ында «джамагат» азы «гарем» дээр деп тайылбыр алдым.

Нурлах дээр ында сураглыг режиссер-биле таныжып алган бис. Ол кижи делегейниң бүгү түрк дылдыг чоннарын каттыштырар сорулгалыг мен дээр кижи болган. "Ол талазы-биле эгезинде эктимге аар чүүк турду. Эне-Сай хемниң эрииндe чурттап чоруур бурунгу ада-өгбеливистиң тюрктарның ажы-төлү силерниң, тыва артистерниң оюнун көргеш, эктим кырында аар чүүк чиигей берди. Бо чылын ийи шииден эккеп көргүзүнер" дээн, Чазаавыс акша-биле дузалаар болза, баар бис.

Тыва театрның артистериниң хаптарында дарызы ам-даа барын оларның башкир драматург Ф.Буляковтуң "Душтук болган дулгуяктар" деп шиини ойнааны база катап бадыткады. Дыртык Монгуш ында кол рольду өске дуржулгалыг артист өөрү-биле ойнап турар. Шиини аныяк режиссер Марина Сарыг тургускан, а Дадар Барыңмаа ону тыва дылче очулдурган. Көрүкчүлер шиини улуг сонуургал-биле хүлээп алган. Режиссер Марина Сарыг бо шии-биле хоочун артистерге, шынап-ла, езулуг үнелеп четпес белек кылганы ол деп болур. Көрүкчүлерге база-ла улуг белек.

Дыртык Бак-кысович хостуг шактарында номчуттунарынга, бижиттинеринге ынак. "Шын" солунга ооң чогааткан чечен чугаалары парлаттынгылаан. Ол ортузундан сы тудуп каан саазын тудусту. Номчудум, шүлүк-түр. Ады "Чүрекейим". Силерге база сонуургадыйн.

Хөлбегер көк көжегелер
артынга сен
Хөлцн эртир хөлзеве даан,
чцрекейим.
Хоор чонум залда деп
бодап алгаш,
Хомус болуп хуула бер даан,
чцрекейим.

Эстеп хадаан көжегелер
артынга сен
Эмин эртир ыстава даан,
чцрекейим.
Эргим чонум залда деп
бодап алгаш,
Эдиски бооп хуула бер даан,
чцрекейим.

Чычыы торгу көжегелер
артынга сен,
Чымыш кыннып суларава,
чцрекейим.
Саадаан чон олут долдур
манай берди,
Чадаган бооп хуула берем,
чцрекейим.

Айыраң ак көжегелер
артынга сен,
Аамайланып сцрээдеве,
чцрекейим.
Арат чонум зал долуп,
манай берди,
Артист болуп хуула берем,
чцрекейим.

Шынап-ла, артистиң база бир чажыт талантызы моон көстүп келди ышкажыл. Ажыы-биле чугаалааргa, кылынмазы чок кижи ышкаштыр. Ону ооң амыдыралчы туружу база бадыткап чоруур.

Ооң аас-кежиин, ажылишке чедишкиннерин, ажыгшүжүүн, өөрүшкүзүн эргим болгаш энерелдиг эжи, эриг баарлыг ие – Дадар Архиповна хөй чылдарда үлежип чоруур. Ол эжиниң езулуг чөлегиижи, даянгыыжы, деткикчизи. Олар Ленинградка кады өөренип тургаш таныжып алганнар. Ынакшылче шилчий берген найыралдың түннелинде, өг-бүле тутканнар. Дадар Архиповна база хөй чылдарда театрга ажылдаан, хөй шиилерге ойнаан. Көрүкчүлерниң сагыш-сеткилинге артып калган рольдарны ол ойнаан. Оон аңгыда республиканың методиктиг төвүнге директорлап, театр ажылдакчыларының чөвүлелиниң салбырының даргазынга даргалап, үр чылдарда ажылдаан. Ярославль хоорайның ойнаарактар театрынга дугуржулга езугаар ажылдап, тыва студентилерге арга-дуржулгазын дамчыдып база ажылдаан.

Найыралдыг өг-бүле бир оолдуг, бир кыстыг. Уруу Байлак Улан-Удэниң культура институдун дооскан. Пушкин аттыг национал библиотекада ол ажылдап турар. Өг-бүлелиг, оолдуг. Монгуштарның оглу Буян – тудугжу.

Күш-ажылдың хоочуннары монгуштарның чогаадыкчы өг-бүлезиниң ажыл-ишчи чедишкиннери арбын: Дадар Архиповна Октябрь революциязының 70 чылынга тураскааткан улусчу чогаадылганың ийиги Бүгү-эвилел фестивалының лауреады медаль база хөй хүндүлүг бижиктерлиг; Дыртык Бак-кысович "Күш-ажылчы шылгарал" медальдың эдилекчизи.

Чогаадыкчы өг-бүленің ак оруу узун болуп, аас-кежии аайлажып-ла чоруур болзун!

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
Кызыл.

Уфа хоорай. «Тунганлык-2000».

Чуруктарны өг-бцленің архивинден алган.

ШЫНАРЛЫГ КЫЛЫП БЭЭР БИС

Кызылдың Ленин кудумчузунда чаа бажыңның тудуу чоруп турарын көрүп кааш, тудугжуларның кандыг ажылдап турарын сонуургап чеде бердим. Тудугжу — нарын мергежил болгай, кижи болганы-ла таарыжып ажылдай бербес. Тудугжулар-биле чугаалажып кээримге, Иштики херектер яамызының 45 аал чурттаар чурталга бажыңын кылып турар улус болду.

Тудугжуларның ажылдап турарын көргеш, мергежилинге езулуг бердинген шевер эрлер-дир деп магадап көрүп турдум. Бригаданың удуртукчузун Адар-оол Белекович Саая дээр. Ажыл-ижин кысказы-биле чугаалап бээрин оон диледим:

— Тудуг кылыры амыр эвес апарган үе-дир ийин, хамык чүве акшаландырыышкындан хамааржыр. Бир эвес акшаландырыышкын үезинде кээп турган чүве болза, бо тудуг элээн шапкынчый берген турар ийик. Бригадавыста 10 ажыг оолдар ажылдап турар. Езулуг шилиттинген эрлер деп болур. Бот-боттарывысты деткижип, дузалажып, эптиг, найыралдыг ажылдап тур бис.

Бригадавыста мергежилинге бердинген оолдар көвей, оларның чижээнге Федор Иргитти, Василий Иргитти, Аян-оол Бадыны, Мерген Бадыны, Төмүр Шыырапты болгаш өскелерни-даа адап болур. Олар өскелерге үлегер-чижээн көргүзүп, кылып турар ажылывыстың шынарынга төлептиг үлүг-хуузун киирип, коллевтивтиң чоргааралы болуп чоруурлар.

Вадим Шалык, Владимир Данчыт-оол ажыл үезинде.

Тудуп турар бажыңывыска чурттакчы чоннуң амыр-дыжын камгалап чоруур эрге-хоойлу ажылдакчылары чурттаар болганда, ону шынарлыг кылып бээр дээш улуг кичээнгейни салып турар бис— деп, Адар-оол Белекович чугаалады.

Найыралдыг тудугжуларга аас-кежикти, күш-ажылчы чедиишкиннерни күзедим.

Семен АРТЫНА.

Кызыл хоорай.

Телеграмма

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Беларусь Республиканың Минск хоорайга "Алдын Витязь" деп Бүгү-делегейниң 3-кү театр шуулганы болуп эрткен. Аңаа В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының коллективи база киржип, В.Шекспирниң "Лир хаан" деп шиизин Алексей Ооржактың тургусканы-биле бараалгаткан. Бистиң театрывыс "Хүлер Витязь" деп шаңналга төлептиг болган.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының Культура талазы-биле комитединиң болгаш бодумнуң мурнумдан онзагай бо болуушкун-биле Силерге байыр чедирип, театрның чогаадыкчы ажылын деткип турарыңар дээш өөрүп четтиргенимни илередип тур мен.

Хүндүлел-биле,

Чылгычы ОНДАР,
Күрүне Думазының депутады, Культура талазы-биле комитеттиң оралакчы даргазы.

Радио дамчыдылгазынга хамаарыштыр

ТААРЫМЧА ЧОГУН

Бо чылдың эгезинден эгелеп, тыва радионуң ажылдап турар шактарында өскерилге болганын радио дыңнакчылары билир боор. Мооң мурнунда чылдарда радио даң бажында алды шак он минута турда, аскыр дагаа-биле деңге чарыштыра бээр чүве болгай.

Ам бо хүннерге чедир ол чурум сагыттынып турар-даа болза, суббота, улуг-хүннерде он шак он минута турда, радио ажылдап эгелээр. Ол үеде улуг-биче кижилер бут кырында туруп келген кымыскаяктар дег аай-дедир шуужуп-ла турар. Малчыннарның мал-маганы одарларында чеде берген, чолаачылар рейсче үне берген, сигенчилер сарааттарын сала берген, сайгарлыкчылар садыг-магазиннеринде турупкан, спортчулар стадионнарда, залдарда белеткенген, кырганнар болгаш хоочуннар садында, огородунда ажаанзыраан, школачылар походтап чорупкан, балыкчылар, аңчылар хемде, хөлде, тайга-таңдыларда одаг долгандыр олурупканнар.

Он шак он минута турда радио дыңнаары-биле аал-оранда кымнар арткан деп? Аарыг-аржык, бертик-межел, чер чедип албас кижилер, бажың-балгат, орансава ээлеп арткан кижилер болгаш бичии уруглар. Радионуң дыңнакчылары муң-муң кижилерге кызырлып турары илдең. Ынчангаш тыва радионуң удуртулгазы, журналистер бо байдалды моон соңгаар өөренип көөрү күзенчиг.

Бодум хуумда дыштанып хүннерде болуп турар дамчыдылгаларны багай деп санавайн турар мен, чон ону сонуургал-биле дыңнап турар. Ындыг-даа болза, ооң болуп турар үе-шагы таарымча чок деп чаңгыс мен эскербейн турар болдум. Бистиң Каа-Хем суурнуң үстүү талазында "Шанхайның" мал-маган тудуп турар кижилери-биле чугаалажып көөрге олар база мээң-биле каттыжар болду. Ону алгаш көөрге өске-даа черлерде, ылаңгыя көдээде чонувуска ол дөмей-ле таарымча чок. Он шакта хүн бедип, агаар чылый берген турар. Ону улус биче дүүш деп чугаалажыр. Чайгы үе болза, он шакка чедир чүс-чүс га черниң тараазын ажаап, сиген шөлдеринде даг дег шиштейип үне берген сарааттар турупкан турар болгай. Ындыг чай чок ажыл-ишчи кижилер тыва дыл кырында болуп турар дамчыдылгазын дыңнавайн турар.

Тыва радио бодунуң дамчыдылгазын агаар медээзи-биле эгелээр болгай. Ол дыка эки-дир. Ындыг-даа болза, ылаңгыя кышкы үелерде суббота, улуг-хүннерде агаар медээзи дамчыттынмайн баар таварылгалар болу бээр чорду. Аргалыг-ла болза, агаар медээзин кандыг-даа хүн дивейн, доктаамал дамчыдып турар болза дыка эки. Чамдык эшөөр радионуң дамчыткан агаар медээзи ол хүн ынчаар болбайн бааргa хорадаар-даа боор-ла. Мегечи радио-даа дээр кижилер бар. Радио кайын мегелей бээр ийик, медээни берип турар агаар станциязы чазып турар болгу дег. Радионуң диктору ону чүгле номчуп, таныштырар боордан башка, ону өскертир аргазы бар эвес.

Дыштанып хүн билбес мал соондан чоруп чоруур кижилеривиске, тараажыларывыска, башкылар, өөреникчилеривиске, чорук кылыр улуг-бичии чонувуска агаар медээзин баш бурунгаар билип алыры эргежок чугула болгай. Агаарның байдалы билдине бергенде, идик-хепти таарыштыр кеттинип алыр. Тывавыстың агаар-бойдузу кончуг өскерлиичел болгай. Хенертен хат-шуурган, чаъс-чайык, үер-даа болу бээр. Ынчангаш агаар медээзин баш удур чонга дыңнадып, радио, телевидениеге дамчыда бээр ужуру ында.

Массалыг информация чепсектери чоннуң медээ алыр эргезин хандырып турар чүве болганда, оларның ажылдаар, эфирже үнер шагы база орта дүүшкен турар ужурлуг.

Ынчангаш радиовустуң удуртулгазы, журналистер суббота, улуг-хүннерде болуп турар дамчыдылгавыстың ажылдаар шагын эрги чурумче киирип, эртенги үезин 6 шак 10 минута турда эгелезе чүл? Чок-ла болза, 7 шак 10 минута турда-даа болза ажырбас болгу дег.

Виктор ДАНДАР.

Каа-Хем суур.

Үүлгедиг болгаш яла

ШАЛЫҢ АКШАЗЫНГА ӨРЕЛЕР ДЭЭШ КЕЗЕМЧЕ

Таңды кожуунның коммунал ажыл-агыйының муниципалдыг бүдүрүлгезиниң удуртукчузу С.А. Монгуш шалың акшазының талазы-биле өрелерни чыгганы дээш бодунуң албан-дужаалындан чарылган.

Тыва Республиканың Таңды кожуунда суд участогунуң чаргы чарар судьязы В.Д. Кара-Сал кожуун прокурорунуң дузалакчызы О.А. Сарыгларның киржилгези-биле Таңды кожуунның коммунал ажыл-агыйының муниципалдыг бүдүрүлгезиниң директору С.А. Монгуштуң административтиг корум-чурум үрээшкининиң дугайында херектиң материалын сайгарып көрген. Сарыг-оол Арган-ооловичини РФ-тиң Күш-ажыл кодекизиниң 2 болгаш 136 үүлдерин — коммунал ажыл-агыйының муниципалдыг бүдүрүлгезиниң ажыл-ишчилеринге шалың акшазын өй-шаанда төлеп бербээни — хажытканы дээш харыысалгага онааган турган. Ындыг үүл хамааты бүрүзү кандыг-даа ылгаашкын чокка Федералдыг хоойлуда доктааткан күш-ажыл төлевириниң эң адаккы хемчээлинден эвээш эвес шалың төлевирин алыр эргелиг деп РФ-тиң Конституциязының кол принциптериниң бирээзин хажыдарынга чедирген. Суд хуралынга директор бодунуң буруузун хүлээп көрбээн. Ажыл-агый ажылчыннарынга 209 муң рубльге өреленген дээрзин ол бадыткаан, ынчалза-даа ооң ында буруузу чок, чүге дизе акшатөгерикти кожуун чагыргазының саң-хөө килдизи шилчитпейн турар деп чугаалаан.

Суд хуралынга кожуун прокурорунуң дузалакчызы ажылагыйны С.А. Монгуш удуртуп эгелээнден бээр шалың акшазының талазы-биле өре-шире кызырлыр туржук, дам улгаткан дээрзин тайылбырлаан. Шак ынчалдыр, сөөлгү чылдың дургузунда өре 159 муң рубль турганындан 209 муңга чедир өскен. Коммунал ажыл-агыйының муниципалдыг бүдүрүлгезиниң Уставында саарылгалыг ажыл-чорудулганың дугайында киир бижип каан турбуже, ук ажылды ажыл-агый чорутпайн келген. Бо чылдың апрель 11-де база С.А. Монгуш административтиг харыысалгага онаажып турган, ынчалза-даа эки талаже өскерилгелер болбаан. Чаргы чарар судья С.А. Монгуштуң хөделиишкиннеринде РФ-тиң Административтиг корум-чурум үрээшкиннериниң дугайында кодекизиниң 5.27 үүлүнүң 2 кезээнде көрдүнген административтиг корум-чурум үрээшкиннериниң – күш-ажыл дугайында база күш-ажылдың камгалалының дугайында хоойлужудулганы моон мурнунда шак-ла ындыг кем-херек үүлгедиишкини дээш административтиг кеземчеге онаажып турган кижиниң хажытканы — шынар-демдээн илереткен.

Кеземчени онаап тура, суд байдалдың чиик, аарын өөренип көрүп, Сарыг-оол Арган-оолович Монгушту удуртукчу албан-дужаалдар ээлээр эргезин ийи чыл дургузунда казаан.

РФ-тиң Кеземче кодекизиниң 145.1 үүлүнүң 1 кезээнде (шалың акшазын ийи айдан өрү төлеп бербээни) көрдүнген кем-херек үүлгедиин кылганынга буруулуг деп санаттырган "Ника" КХН-ниң директору Ю.В. Симоновка хамаарыштыр судтуң шиитке ли хоойлу езугаар күштүг болуп кирген. Хуу ажык-кончаа бодаар база өске-даа эрге-ажык сүрер, а ол ышкаш хуузунда байып алыр сорулга-биле ол кара өжегерээн бодунуң удуртуп турганы кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң ажылдакчыларынга шалың акшазын төлеп бербейн келген. Ооң түннелинде ажылчыннар Любовь Орехованың, Тамара Оюннуң, Мария Катармановаың, Галина биле Ирина Мальцеваларның, Тамара Жукованың, Леонид Каманың конституцияда көрдүнген эргелери хажыттынган, оларның кижи бүрүзүнге кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилел 20 муңдан 55 муң рубльге чедир өреленген. Ажылчыннар кожуунның прокуратуразынче хомудал киирер ужурга таварышканнар.

Суд хуралының үезинде шиитирип турар Ю.В. Симонов аңаа онааган буруудадыышкын-биле чөпшээрешкен, буруузун долузубиле миннинген болгаш шиитке лди суд сайгарылгазы чокка үндүрериниң дугайында дилегни киирген. Суд кем-херек үүлгедиишкининиң шынарын болгаш айыылының чадазын, херектиң талазыбиле бүгү байдалдарны, шиитирип турар кижиниң бодун өөренип көрген болгаш өнчүнүң хевирлеринден хамаарылга чокка, организас-айтыышкынныг база административтиг хүлээлгелер күүселдези-биле холбашкан удуртукчу албан-дужаалдар ээлээр эргезин үш чылда казып шииткен.

Ажылчыннарга шалың акшазының төлевирин ийи ай ажыг хуусаада саадатканы дээш ийи начальниктиң албан-дужаалдарындан канчаар чарылганының дугайында ийи-ле борбак чижекти мында киирдивис. Ам удуртукчу турган бо кижилер күш-ажылын өй-шаанда төлеп бербейн турар ажылчын кижиге ажы-төлдү канчаар хепкерерин база чемгерерин бодунуң кежинге ожаар апаарлар.

Амир МОНГУШ,
Таңды кожуунның прокурору.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, кедээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери —1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7648. Чагыг 125.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Хереченлелдиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.